

STUDII TEOLOGICE

REVISTA INSTITUTELOR TEOLOGICE DIN PATRIARHIA ROMÂNĂ

CUPRINSUL

- Eshatologia ortodoxă, în comparație cu cea romano-catolică *de Pr. Prof. I. Petreuță*
- Privire istorică asupra schismelor, ereziilor și sectelor . *de Prof. T. M. Popescu*
- Clerici români, meșteșugari . *de Pr. Prof. Șt. Lupșa*
- Religia Slavilor *de Diac. Prof. E. Vasilescu*

7—8

STUDII TEOLOGICE

REVISTA INSTITUTELOR TEOLOGICE UNIVERSITARE
DIN PATRIARHIA ROMÂNĂ
APAR 10 NUMERE PE AN // ABONAMENTUL ANUAL 400 LEI

EDITURA INSTITUTULUI BIBLIC ȘI DE MISIUNE ORTODOXĂ
STRADA ANTIM NR. 29 — BUCUREȘTI

COMITETUL DE REDACȚIE:

Președinte :

I. P. S. JUSTINIAN, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române.

Redactor responsabil :

P. C. Diacon Dr. N. NICOLAESCU, Rectorul Institutului Teologic Universitar din București.

Membri :

P. C. Preot Dr. N. NEAGA, Rectorul Institutului Teologic Universitar din Sibiu

P. C. Preot Dr. LIVIU MUNTEANU, Rectorul Institutului Teologic Universitar din Cluj.

P. C. Preot Dr. IOAN COMAN, profesor universitar.

DI. Dr. NICOLAE CHIȚESCU, profesor universitar.

P. C. Diacon Dr. O. BUCEVSCHI, profesor universitar.

Secretar de redacție :

DI. AL. CERNA-RĂDULESCU, consilier de presă al Patriarhiei Române.

COLABORATORI:

Inalt Prea Sfințiții Mitropoliți și Arhiepiscopi și Prea Sfințiții Episcopi ;
Prea Cucernicii Profesori dela Institutele Teologice Universitare,
Studentii și Prea Cucernicii Preoți cursiști.

ESHATOLOGIA ORTODOXĂ IN COMPARAȚIE CU CEA ROMANO-CATOLICĂ

«Anii ni se pierd ca un sunet. Zi-
lele vieții noastre sunt 70 de ani, iar
pentru cei mai tari 80 de ani, iar ce
este mai mult nu-i decât osteneală
și durere. Așa trece viața noastră,
iute, și sburăm cum zboară pasărea'n
văzduh». (Ps. 89, 9—11).

Viața pământească a omului se încheie prin moarte. To-
tuși, prin descoperirea dumnezeiască, noi putem cunoaște și soar-
ta omului de dincolo de mormânt. Nu o putem cunoaște amă-
nunțit, deoarece revelațiunea divină nu ne învață despre ea
amănunțit, dar o putem cunoaște în linii generale, așa cum ne-o
prezintă descoperirea dumnezeiască. Din această descoperire
putem ști ce ne așteaptă dincolo de mormânt. Putem ști că soarta
de dincolo depinde de viața ce a dus-o fiecare aici pe pământ.

Poarta prin care intrăm în viața de dincolo, este **moartea**.
Prin moarte, sufletul se desparte de trup, urmându-și fiecare
destinul său. Trupul se întoarce în pământul din care a fost luat,
se desface în elementele din cari e alcătuit, iar sufletul se în-
toarce la Dumnezeu spre a fi judecat și a-și primi răsplata sau
pedeapsa pentru viața pământească.

Moartea e așteptată de unii cu groază, de alții cu resem-
nare, iar de alții cu seninătate. Sentimentul morții depinde de
concepția pe care o are omul despre viață. Pentru creștinul care
a dus o viață curată, moartea nu este un eveniment înspăimân-
tător. Ea este un mijloc ce-l eliberează, mai repede, de ispitele
acestei lumi și-i ajută să ajungă, mai curând, la unirea cu Dum-
nezeu, idealul său suprem. Concepția creștină despre viață fiind
optimistă, moartea nu e ceva îngrozitor, deoarece ea nu dis-
truge viața în sine, ci îi schimbă numai modul de existență (vezi
și **Nicolae**, Mitropolitul Krutički, «Cuvântări bisericești», tradu-
se de Pr. Nic. Popescu, Buc. 1949, cuvântarea «Nu mai este
moarte», p. 109 sq.). De aceea, ziua morții dreptilor este, pen-
tru Biserică, o zi de sărbătoare, nu de întristare.

Cauza morții este păcatul. Ea e pedeapsă pentru păcat. Caracterul ei de pedeapsă se vede și din faptul că ea e un eveniment de care natura omenească ar vrea să scape. Moartea a intrat în omenire odată cu păcatul protopărinților. Înainte de păcat nu era moarte. Protopărinții puteau să fie nemuritori, și prin ei și urmașii lor. Totul depindea de libera lor voință. Ascultarea de Dumnezeu îi făcea nemuritori, iar călcarea poruncii i-a separat de izvorul vieții, și i-a aruncat astfel în moarte.

Moartea e universală. Ea cuprinde pe toți oamenii, întrucât prin Adam toți au păcătuit. «Precum printr'un singur om a intrat păcatul în lume și prin păcat moartea și astfel moartea a străbătut în toți oamenii prin aceea că toți au păcătuit» (Rom. 5, 12). Excepție vor face numai oamenii cari vor trăi pe pământ la a doua venire a Domnului (I. Cor. 15, 51-52). Totuși, cum în viața de după înviere nu se poate intra cu corpurile materiale stricăcioase, de pe pământ, și corpurile celor ce vor fi atunci în viață, vor suferi o schimbare a naturii lor fizice, devenind incoruptibile. Această schimbare se va face prin atotputernicia lui Dumnezeu, într'o clipă. Puterea morții va fi nimicită prin învierea generală.

Moartea are, pentru creștin, o însemnătate deosebită. Ea pune hotar activității omenești. Până în clipa morții, omul poate activa și reveni asupra activității sale; din vicios poate deveni virtuos și invers. După moarte însă, nu mai poate face nimic. Dincolo nu este loc de pocăință. Acolo își primește fiecare răsplata vieții pământești. Gândul că după moarte nu mai putem face nimic pentru mântuirea noastră, trebuie să fie un îndemn de a duce o viață curată aici pe pământ. Și cum momentul morții nu ne este cunoscut, trebuie să ne purtăm în așa fel ca moartea să nu ne surprindă într'o stare de păcat.

După despărțirea de trup, sufletul se întoarce la Dumnezeu spre a fi judecat. Judecata aceasta se numește **particulară**, întrucât ei îi este supus fiecare suflet în particular, îndată după moarte. La această judecată sufletul trebuie să-și dea seama de întreaga lui viață pământească: de gândurile, vorbele și faptele sale. Pe baza acestora își primește răsplata sau pedeapsa cuvenită. Această răsplată sau pedeapsă nu este însă nici **deplină**, nici **definitivă**.

Nu este deplină pentrucă ea se dă numai sufletului. Ori, sufletul a activat pe pământ împreună cu trupul și deci împreună.

cu el trebuie să-și primească cele cuvenite. Dar cum sufletul se va reuni cu trupul numai la învierea generală, urmează că numai atunci își va primi omul deplina răsplată sau pedeapsă pentru viața pământească.

Apoi starea de după judecata particulară nu este definitivă, întrucât ea poate suferi unele modificări, până la judecata din urmă. Cei adormiți cu păcate ușoare, pot fi mântuiți din chinuri și înainte de judecata universală.

In urma sentinței judecării particulare, cei buni merg în rai, iar cei răi în iad. Cei din rai se află în lumea duhurilor luminoase, unde se bucură de fericita vedere a lui Dumnezeu și de alte bunuri pozitive; iar cei din iad sunt lipsiți de vederea lui Dumnezeu și îndură diferite suferințe, ca: mustrarea conștiinței, necazul de a fi în societatea duhurilor rele, etc.

Despre existența judecării particulare vorbește Sf. Ap. Pavel, când zice că «este rânduit oamenilor să moară odată, iar după aceea este judecata» (Evr. 9, 27). Dar existența ei se vede clar și din parabola bogatului nemilostiv și a săracului Lazăr (Lc. 16, 22 sq.). In această parabolă vedem că atât bogatul cât și săracul își primesc, după moarte, cele meritate. Stând lucrurile astfel, înseamnă că ei au fost judecați, căci nu se poate răsplată fără judecată. Iar dacă au fost judecați, aceasta a trebuit să se întâmple îndată după moartea lor.

Despre **modul** judecării particulare, revelațiunea divină nu ne spune nimic precis. O aluzie pare că găsim, în această privință, în parabola bogatului nemilostiv și a săracului Lazăr. Din ea se poate deduce, oarecum, că judecata particulară va fi făcută de Mântuitorul, în prezența sau prin mijlocirea îngerilor buni și răi. Pe baza textului acestuia, unii Sfinți Părinți și teologi, au construit învățătura despre **vămile văzduhului**. Potrivit acestei învățături, sufletul, după despărțirea de trup, trece, însoțit de îngeri buni și răi, pe la anumite vămi (înțelese spiritual), unde trebuie să-și dea seama de toate actele din viața pământească. Dacă reușește să treacă de toate vămile, el e dus de îngerii buni în rai, iar dacă la vreuna din vămi se constată că a săvârșit anumite păcate, care-l împiedică să meargă mai departe e luat de îngerii răi și e dus în iad.

Creștinii, fiind membri ai Trupului lui Hristos, formând un organism, sunt datori să stea în strânsă legătură unii cu alții. Această legătură se referă nu numai la cei de pe pământ, ci și

la aceștia și cei din viața de dincolo. Legătura pământenilor se manifestă într'un fel față de cei din rai și altfel față de cei din iad.

Pe cei din rai avem datoria de a-i venera, a-i invoca și a le cinsti icoanele și moaștele. Toate acestea le facem ca prin cinstirea lor să preamărim pe Dumnezeu, Cel minunat întru Sfinții Săi. Le facem ascultând de cuvintele Domnului, care spune că «cel ce primește și cinstește pe Sfinți, pe El îl primește, iar cel ce-L primește pe El, primește pe cel ce l-a trimis pe El, adică pe Dumnezeu Tatăl» (Mt. 10, 40).

Venerarea Sfinților o facem prin pomenirea lor în anumite zile ale anului, prin ridicarea de biserici în numele lor, prin cântări, etc. Venerarea Sfinților e cu totul deosebită de adorarea lui Dumnezeu. A venera pe Sfinți înseamnă a-i cinsti pentru virtuțile lor — căci apreciind aceste virtuți, preamărim pe Dumnezeu, căruia i-au servit ei — iar a adora pe Dumnezeu înseamnă a-l cinsti cu conștiința că depinzi de El. O astfel de conștiință lipsește când e vorba de venerarea Sfinților. Un loc deosebit între Sfinți îl ocupă Sf. Fecioară. De aceea și cinstea ce i se dă ei e mai mare decât aceea pe care o dăm Sfinților. Aceasta se numește supravenerare.

Dar noi venerăm nu numai pe Sfinți, ci și icoanele ce-i reprezintă, precum și moaștele lor. Și întrucât ei sunt în cer, sunt în apropierea lui Dumnezeu, îi invocăm, îi chemăm în ajutor, ne rugăm lor să fie mijlocitori la Dumnezeu pentru iertarea păcatelor noastre.

Sfinții, la rândul lor, nu rămân străini față de noi. Și ei își manifestă iubirea față de noi, căutând să ne ajute prin rugăciunile ce le fac către Dumnezeu, pentru iertarea păcatelor noastre. Ei «cunosc și aud, prin dumnezeiască descoperire trebuințele celor ce-i cheamă pe dânșii» (M. O. III, 52), și caută să împlinească aceste trebuințe. Nu se poate închipui că ei, cari s'au ridicat la sfințenie prin iubirea lui Dumnezeu și a oamenilor, ar uita acum de frații lor de pe pământ. Că nu s'ar interesa de soarta lor și nu ar căuta să le vină în ajutor.

Dacă cei din rai se roagă pentru noi, pentru cei din iad ne rugăm noi. Aceștia aflându-se în chinuri, au nevoie de ajutorul nostru. Au nevoie să mijlocim la Dumnezeu, prin rugăciuni, milostenii și jertfa liturgică, ușurarea și iertarea pedepselor lor. Ei singuri nu-și mai pot ajuta, întrucât după moarte nimeni nu

mai poate face nimic pentru mântuirea sa (Io. 9, 4). «Domnul nostru este atât de milostiv că nu lasă fără iubirea Lui, nici acele suflete greșite, care stau înaintea Lui cu credință slabă și numai cu începuturi de căință, suflete care nu-și întăresc credința, și nici nu se pocăiesc în timpul vieții lor pământești. Prin rugăciunile Bisericii, prin puterea jertfei celei nesângeroase, adusă pentru acești răposați, prin milosteniile date pentru ei, li se ușurează soarta. Acești păcătoși nu sunt lipsiți de nădejdea iertării și a bucuriilor veșnice» (Nicolae, Mitropolitul Krutiți, «Cuvântări bisericești», trad. de Pr. Nic. Popescu, Buc. 1949, p. 113).

Rugăciunile și în general mijlocirile pentru cei morți, sunt recomandate de Sf. Scriptură. Sf. Ap. Pavel spune: «Indemn deci înainte de toate, să se facă cereri, rugăciuni, mijlociri, mulțumiri pentru toți oamenii» (I Tim. 2, 1). Iar din cuvintele Domnului dela Matei 12, 32, se poate deduce că Dumnezeu iartă unele păcate și în viața de dincolo.

Bazată pe aceste mărturii ale revelației divine, precum și pe altele, în deosebi pe acele prin cari suntem îndemnați la iubirea de oameni, Biserica Ortodoxă dă mare atențiune rugăciunilor pentru cei morți, fie că se fac în decursul Sf. Liturghii, fie cu alte ocazii. Noi credem că aceste rugăciuni sunt de mare folos celor decedați cu păcate nu de moarte. Ele îi pot scoate din iad. «De sigur, această acțiune a rugăciunii presupune nu numai o mijlocire pe lângă Creator, ci o acțiune directă asupra sufletului, o trezire a puterilor sufletului, susceptibilă să-l facă demn de iertare». Deci rugăciunile noastre fac pe Dumnezeu să fie milostiv cu cei mai puțin păcătoși, dar această milostivire este și o urmare a schimbării interioare produsă în sufletele decedaților.

Posibilitatea mântuirii unor păcătoși din iad este dată nu prin meritele morților, ci prin rugăciunile celor vii. Domnul, care s'a coborât la iad, în timp ce trupul său era mort, și a scos de acolo pe cei ce erau ținuți în stăpânirea iadului; Domnul care are putere asupra întregii lumi și are cheile morții și ale iadului; Domnul care vede strădania și iubirea celor vii față de cei morți, poate scoate din iad pe cei ce au decedat cu păcate nu de moarte și-i poate introduce în fericirea raiului, înainte de judecata universală. Această învățătură se deosebește de învățătura despre purgatoriu, despre care va fi vorba mai jos.

Pe lângă rostul de mai sus, rugăciunile pentru cei morți mai au și un alt folos. Prin ele progresăm și noi cei vii, în viața religioasă. Prin ele se amplifică și se înalță conștiința noastră creștină și prin ea influențăm în bine pe urmașii noștri, pe de o parte, iar pe de altă parte arătăm roadele influenței bune ce **au avut înaintașii asupra noastră (D. Stăniloae, «Iisus Hristos», p. 392)**. Prin ele stabilim o solidaritate și o responsabilitate între generații.

Biserica, vorbind despre soarta celor din viața de dincolo, se referă numai la soarta membrilor ei. Ea nu judecă destinul celor ce nu-i aparțin. Nu afirmă categoric despre necreștini nici că sunt mântuiți, nici că sunt osândiți. Este însă posibil ca o parte din ei să fie mântuiți, și anume aceia cari s'au aflat în ignoranță invincibilă, aceia cari nu din vina lor n'au cunoscut creștinismul, dar au fost conștiincioși în îndeplinirea datoriilor prescrise de religia lor, pe care au crezut-o adevărată.

Starea celor decedați este o stare de provizorat. Ea nu este definitivă, până la a doua venire a Domnului și la judecata universală. Cu alte cuvinte, până la sfârșitul lumii actuale. La acest sfârșit va apare pe norii cerului Fiul lui Dumnezeu, în toată mărirea Sa, înconjurat de cetele îngerești. Va veni pe pământ să răsplătească fiecăruia după meritele vieții sale pământești.

Sfârșitul lumii și timpul celei de a doua veniri nu ne sunt cunoscute. Revelațiunea divină nu ne vorbește despre ele mai amănunțit, ci ne dă numai câteva indicații cu privire la cele ce se vor întâmpla înainte de sfârșit. Și anume: se va predica Evanghelia la toate neamurile, Evreii se vor converti la creștinism, vor apare Enoh, Ilie și Anticrist, răutatea omenească se va manifesta într'un mare grad, pe cer va apare semnul Sf. Cruci, etc.

Cu ocazia celei de a doua veniri, morții vor auzi glasul Fiului lui Dumnezeu și vor ieși din morminte «cei ce au făcut fapte bune la învierea vieții, iar cei ce au făcut fapte rele la învierea judecății» (Ioan 5, 29). Vor învia absolut toți oamenii, cari au decedat dela Adam până în momentul venirii Domnului.

Credința în înviere este una din pietrele de temelie ale creștinismului. Fără ea nici nu se poate închipui creștinismul. Căci «dacă nu este o înviere a morților, nici Hristos n'a înviat, deșartă este atunci predica noastră, deșartă este și credința voastră» (1 Cor. 15, 13-14). Inviere înseamnă revenirea la

viață a unei ființe care a mai existat odată. Învierea morților înseamnă deci revenirea la viață a tuturor persoanelor cari au decedat înainte de a doua venire a Domnului. Cum însă sufletul e nemuritor, despre o înviere a lui nu poate fi vorba. Ceea ce e muritor în om e numai trupul. Deci numai trupul va învia. Numai el va fi reconstituit. Iar învierea lui se va face prin reunirea cu sufletul cu care a trăit pe pământ. Corpurile înviate, deși în esență vor fi identice cu cele actuale, totuși vor avea unele însușiri noi, ș. a., vor fi: nesticăcioase, preamărite, puternice, spirituale și nemuritoare (1 Cor. 15, 42-44, 53). Aceste calități le vor avea numai cei drepti, iar trupurile celor păcătoși vor fi numai nesticăcioase și nemuritoare. Defectele corporale din viața pământească vor fi corectate în trupurile înviate ale dreptilor, iar puterile lor sufletești vor fi sporite.

Cei ce vor fi în viață la a doua venire a Domnului nu vor mai muri, ci vor trece, într'o clipă, din viața prezentă într'o viață asemănătoare cu a celor înviați.

Trupurile înviate având însușirile enumerate mai sus, se vor asemena cu Trupul Domnului de după Înviere. Deci vor fi atât de fine încât vor putea străbate cu ușurință și repeziciune peste tot, așa cum a putut să intre și Domnul la Sf. Apostoli prin ușile încuiate.

Posibilitatea învierii morților a fost contestată de știință și de unii eretici. Știința sovietică de azi însă susține că e posibil a învia pe cei morți, folosind anumite procedee științifice, dar numai în cazul că aceste procedee se aplică la un interval de timp foarte scurt, de câteva minute după moarte (vezi ziarul «Scânteia», din 28 Febr. 1949). Sf. Ap. Pavel dovedește posibilitatea învierii morților prin analogie cu grăunțele semănat, care după ce a murit dă viață (1 Cor. 15, 36). Iar alții, bazându-se pe principiul că în natură nimic nu se pierde, susțin că nici elementele trupului omenesc nu se pierd, ci numai se împrăstie în natură, de unde pot fi adunate, prin atotputernicia lui Dumnezeu, așa cum poate fi adunată la un loc, printr'un magnet, pilitura de fier amestecată cu țărână. Pilitura se adună în jurul magnetului, iar țărâna rămâne jos.

Învierea morților e un act de dreptate ce se face oamenilor. Omul lucrează pe pământ, cu trup și suflet. De aceea e cu dreptate ca el să fie răsplătit sau pedepsit, în ființa cu care a activat. Dacă nu ar fi înviere, atunci sufletul singur ar primi

răsplata sau pedeapsa pentru activitatea pământească a omului. Inșă, după cum în lumea aceasta se cuvine ca pentru lucrarea ce o săvârșesc doi oameni, să fie amândoi răsplătiți, tot așa e **cu dreptate ca și în lumea viitoare să-și primească fiecare om plata în întreaga ființa sa, în trup și în suflet, întrucât el a lucrat cu ambele părți ale ființei sale la săvârșirea binelui sau a răului.**

Cei înviați se vor înfățișa înaintea scaunului de judecată al Domnului. Judecata aceasta se numește **universală**, fiindcă ei îi vor fi supuși toți oamenii. Ea se va face cu solemnitate. Va fi **dreaptă și definitivă**. Scopul ei este să se constate cum și-a folosit fiecare om darurile primite dela Dumnezeu și să fie răsplătit după merit, sau pedepsit după păcate. Acestei judecăți vor fi supuse și duhurile rele. De sigur că pentru îndeplinirea ei nu va fi nevoie de interogatorii și diferite dovezi externe, cum se face la judecățile omenești. Cei adunați în fața Dreptului Judecător vor primi puterea să-și vadă, ca într'o oglindă, sau ca într'o carte deschisă, întreg trecutul, și constatând dacă acesta a fost sau nu în acord cu voia lui Dumnezeu, să tragă consecințele acestei constatări. Mai mult chiar, fiecare va putea vedea și starea religios-morală și a celorlalți oameni. Constatându-și fiecare trecutul, cei buni se vor așeza la dreapta, iar cei răi la stânga Mântuitorului, și după ce vor asculta sentința Dreptului Judecător, vor merge cei buni în viața veșnică, iar cei răi în munca veșnică. Cu aceasta, istoria omenirii va fi încheiată. Lumea actuală își va fi ajuns sfârșitul.

Judecata universală aduce și necazuri și bucurii mult mai mari ca judecata particulară, întrucât prin ea e răsplătit sau pedepsit omul întreg, trup și suflet, nu numai sufletul, ca la judecata particulară. Drept aceea, întrucât judecata universală aduce ceva nou, ceva în plus pentru omenire, ea nu are numai caracterul unei festivități, cu care se încheie istoria. De sigur că nu e lipsită nici de acest caracter, dar el nu este exclusiv, cum învață romano-catolicismul. Omenirea alcătuiește o unitate, o societate, în care fiecare membru e responsabil de bunul ei mers. E responsabil de faptele semenilor săi. Și cum aceste fapte nu pot fi cunoscute în întregimea lor și în toți urmașii, până la judecata cea de apoi, urmează că nici sentința definitivă asupra omului nu poate fi rostită până atunci. «Vrednicia sau ticăloșia omului nu se descopere în deplinătatea ei decât după ce cu-

vintele și faptele lui își arată toate roadele în urmași. Dumnezeu le cunoaște dinainte și deci ar putea judeca drept chiar la moartea fiecăruia. Dar judecata divină e dreaptă nu numai întrucât se reazimă pe autoritatea lui Dumnezeu, ci întrucât se impune și conștiinței omului ca atare, încât el însuși să vadă că nu a fost nedreptățit. Omul însuși trebuie să-și contemple toate faptele și urmările lor. Dar omul nefiind înzestrat cu preștiință, nu poate vedea aceste urmări decât după ce s'a consumat și viața urmașilor săi. Viața acestora nu e descoperită însă în toată deplinătatea decât după ce se văd, la rândul lor, urmările faptelor și așa mai departe. Numai la judecata din urmă, unde se vor prezenta toți oamenii și se va stabili pentru fiecare ce e influență dela alții și ce e contribuție proprie, se va putea rosti judecata cea deplin dreaptă. Omenirea este, în fond, o unitate multiplă, legată prin tot felul de fire.

Așa dar, antecesorii vor fi judecați și pentru ce au rodit bine și pentru ce au rodit rău în viața și strădania lor în conștiința urmașilor» (D. Stăniloae, «Iisus Hristos), p. 391).

Judecata din urmă va fi o judecată «asupra rezultatului total al strădaniilor omenirii în cursul istoriei» (D. Stăniloae, op. cit., p. 392).

Pe lângă deosebirea cu privire la judecata universală, între ortodocși și romano-catolici mai există, în domeniul eshatologic, și o altă deosebire, mai accentuată chiar, cu privire la starea sufletelor decedate cu păcate. Pentru unele din aceste suflete, teologia romano-catolică a fixat, în lumea de dincolo, un loc anumit, în care ele se pot curăți de păcate. Acest loc poartă denumirea de **purgatoriu**.

Purgatoriul este locul și starea de suferință în care se află, după judecata particulară, acele suflete cari au trecut în lumea de dincolo cu păcate ușoare, sau nu au dat lui Dumnezeu satisfacție pentru păcatele iertate prin taina pocăinței.

După învățătura romano-catolică, păcatele atrag după ele o pedeapsă veșnică și una temporală. Prin taina pocăinței se iartă penitentului numai pedeapsa veșnică, dar nu se iartă (sau nu se iartă totdeauna) și pedeapsa temporală. Aceasta, fie că e designată de duhovnic prin canon, fie că nu e designată, ea trebuie ispășită. Și dacă penitentul moare înainte de a o ispăși aici pe pământ, el o va ispăși în lumea de dincolo, în purgatoriu. Sufletul, în acest loc, dă satisfacție lui Dumnezeu, prin suferință,

după care apoi intră în cer. Numele de purgatoriu derivă dela cuvântul **purgare**, care înseamnă a curăți, căci în el se curăță sufletul de pedepsele temporare și de păcatele ușoare.

Învățătura despre purgatoriu e dogmă în Biserica Romano-Catolică. Baza acestei dogme, se spune că se află în Sf. Scriptură. Pornind de aici, ea a fost dezvoltată și precizată, încetul cu încetul. Asupra ei s'a pronunțat sinodul din Lyon (1274) și cel din Florența (1439). Dar ultimul cuvânt l-a spus, în această privință, sinodul Tridentin (1563).

În sprijinul acestei învățături se aduc, din partea unora, foarte multe texte scripturistice (2 Macab 12, 41—46; Tobit. 4, 18; 1 Sam. 31, 13; Ps. 37, 2; 65, 12; Isaia 4, 4; 9, 18; Mihea 7, 8-9; Zah. 9, 11; Malah. 3, 3; Mt. 5, 22; 25-26; 12, 31-32; Lc. 23, 42-43; 16, 9; Fapte 2, 24; 1 Cor 3, 11-15; 15, 29; Filipeni 2 10, etc.). **Bellarmin** (1621) nu numai a uzat, ci a abuzat de astfel de texte. Sunt însă unii teologi apuseni (cf. **A. Michel**, «Dictionnaire Théol. Catholique»), cari recunosc că unele texte invocate în favoarea purgatorului nu sunt ad rem și că trebuie un adevărat raționament teologic pentru a extrage din ele o indicație în favoarea purgatorului. Considerând acest fapt, precum și împrejurarea că noi nu urmărim să facem o expunere amănunțită a învățăturii despre purgatoriu, vom cita numai textele cele mai importante, pe care se crede că se sprijină doctrina despre purgatoriu.

Primul text mai important din Vechiul Testament, despre care se crede că ar exprima învățătura despre purgatoriu, este la **2 Macabei 2, 41—46**. Aici e vorba de Iuda Macabeul, care după ce a învins armatele lui Gorghie, a venit să îngroape trupurile ostașilor săi, căzuți în luptă. Cu această ocazie s'au aflat sub hainele celor morți lucruri închinare idolilor Iamniei, fapt ce este oprit de legea Evreilor. Cei vii, constatând nelegiuirea, au adus jertfe și au făcut rugăciuni pentru iertarea păcatului lor. Intrucât în acest loc se vede exprimată credința că rugăciunile celor vii sunt folositoare celor morți și-i scapă de suferințe, romano-catolicii au tras concluzia că aici nu poate fi vorba decât despre suferințele purgatorului. Așa dar, aflăm la Evrei ideea de purgatoriu, deși nu aflăm și numirea.

Examinarea obiectivă a acestui text și privirea lui prin **prisma credinței** ce o aflăm la Evrei despre viața de dincolo, ne duce nu la concluzia existenței purgatorului, ci la aceea a

existenței iadului. Aici ajung sufletele celor decedați cu păcat și nu pot scăpa din suferințe fără ajutorul celor vii. Deci credința lui Iuda Macabeul și a Evreilor, în general, nu era că în lumea de dincolo ar exista un loc în care sufletele se pot curăți prin suferințele lor, iar rugăciunile celor vii le ajută numai la această curățire, ci era că ele nu se pot deloc curăți singure, și că rugăciunile celor vii sunt absolut necesare pentru mântuirea lor. Așa dar, era credința în iad, nu în purgatoriu .

Din Noul Testament vom cita două texte mai importante: Mt. 5, 25-26 și 1 Cor. 3, 11-15.

Mt. 5, 25-26: «Impacă-te cu părășul tău degrab, până ești pe cale cu el, ca nu cumva părășul să te dea judecătorului și judecătorul slujitorului și să fi aruncat în temniță. Amin grăiesc ție: nu vei ieși de acolo până nu vei da cel mai de pe urmă ban». Prin cuvintele acestea Domnul n'a voit să ne învețe că avem datoria de a ne împăca cu creditorul pământesc, înainte de a merge la judecată, deoarece acest lucru îl știau și Evreii și deci nu mai era nevoie să li se spună. Ele nu trebuiesc luate în înțeles verbal, ci metaforic. «Înțelesul lor este, ca omul, care e dator înaintea lui Dumnezeu pentru păcatele sale, el trebuie să se împăce cu Dumnezeu, adică să-I dea lui Dumnezeu satisfacția cuvenită, până e încă în viața aceasta. Căci, dacă el ajunge la judecată, nu se mai poate împăca cu Dumnezeu, fiindcă atunci va fi aruncat în locul suferințelor, de unde nu va ieși până ce nu-și va plăti întreaga datorie, sau până nu va suferi întreaga pedeapsă» (V. Suciu, «Teol. Dogm. specială», vol. II, ed. 2, Blaj 1928, p. 636). Locul de suferință despre care e vorba aici nu e iadul, fiindcă omul respectiv nu e condamnat pentru crimă, ci e purgatoriul, din care, condamnat fiind pentru datorie, poate scăpa.

Față de interpretarea de mai sus se naște însă întrebarea: Cum poate cineva să-și plătească datoria până la ultimul ban, din moment ce e închis? Răspunsul nu poate fi altul decât că «întemnițatul singur, drept că nu-și mai putea agonisi niciun ban ca să-și plătească datoria sa, dar rudele, amicii și cunoscuții, cari țineau la el, dacă-l mai aflau vrednic, adunau de obicei sumele necesare pentru ai- plăti datoria lui și a-l scăpa de temniță. Dacă însă aceștia nu-l socoteau vrednic și nu căutau să plătească datoria lui, el rămânea în temniță până la sfârșitul vieții sale. Cu aceasta, Domnul a voit să facă pe auditorii Săi să înțeleagă

că nici Dumnezeu nu ne va ierta păcatele noastre, dacă noi nu vom căuta să ne împăcăm cu aproapele nostru, față de care avem multiple îndatoriri. Și dacă Dumnezeu nu ne va ierta, noi va trebui să suferim până în urmă, munci grozave în temnița iadului, în care vom fi aruncați, dacă nu cumva vom fi eliberați la timp prin rugăciunile rudelor, ale amicilor și cunoscuților noștri, prin intervenția Sf. Biserici din acea temniță» (V. Gheorghiu, «Comentar la Matei», p. 222). Așa dar, pe textul de mai sus nu se poate întemeia dogma despre purgatoriu, ci numai învățătura despre rugăciunile pentru cei morți.

Textul clasic pe care-și bazează romano-catolicii doctrina despre purgatoriu, este 1 Cor. 3, 11—15. Aici se spun următoarele: «Căci nimeni nu poate să pună altă temelie afară de cea pusă, care este Iisus Hristos. Iar de zidește cineva pe această temelie aur, argint, pietre scumpe, lemne, fân, trestie, lucrul fiecăruia se va face cunocut, căci ziua (Domnului) îl va vădi; pentru că se va descoperi cu foc și lucrul fiecăruia îl va lămuri focul așa cum este. Și de va rămâne lucrul cuiva, pe care l-a zidit, plată va lua, iar dacă lucrul cuiva va arde, se va păgubi, iar el se va mântui, însă așa ca prin foc». Sf. Ap. Pavel spune că a predicat în Corint pe Domnul și astfel a pus aici temelia credinței creștine. În urma lui au venit alți predicatori. Aceștia trebuie să știe că nu au dreptul să pună altă temelie, ci trebuie să clădească pe cea pusă. Unii au început să predice lucruri, deși nu rele și neadevărate în sine, totuși fără folos pentru Corinteni. Lucruri cari nu contribuie cu nimic la creșterea Trupului tainic al Domnului, și cari nu sunt în stare să transforme ființa auditorilor. Ele țintesc mai mult la satisfacerea curiozității și sunt fără influență constructivă asupra vieții creștine. Aceștia căutau prin vorbe ingenioase și prin predici patetice să-și entuziasmeze auditorul, făcându-se astfel pe placul acestuia. Predicile lor au provocat un fel de neînțelegeri între Corinteni. «De aceea el îi face atenți pe predicatorii aceștia ca ei să bage bine de seamă la ceea ce propun. Căci, dacă ei propun lucruri bune — reprezentate prin aur, argint și pietre scumpe — din care urmează binele Corintenilor, ei vor fi răsplătiți; iar dacă propun lucruri, în sine nu rele, dar din cari urmează frecări și pe cari Sf. Pavel le reprezintă prin fân, paie și trestie, atunci ei nu capătă nicio răsplată, dar totuși se pot mântui, ca prin foc» (V. Suciu, «Dogm. sp.» II, pp. 636-7). Ziua în care se va întâmpla

aceasta este ziua Domnului. Cum însă Sf. Scriptură vorbește în alte locuri despre «una din zilele Fiului Omului» (Lc. 17, 22), înseamnă că Domnul are mai multe zile în care își poate exercita judecățile Sale. El poate avea ziua Sa în diferite chipuri, (deși ziua principală e cea dela Parusie). De aceea cuvântul **zi** din textul citat se poate referi și la ziua judecății particulare. Dar fie că e vorba de ziua judecății particulare, fie de ziua judecății universale, și într'un caz și în altul e vorba de o zi în care lucrătorii clădirii vor trebui să-și dea seama de ceea ce au elădit. Unii lucrători au construit cu material solid, cu material foarte bun. Aceștia își vor primi recompensa. Alții au folosit material slab. Aceștia vor suferi pagubă. Lucrul lor se va nimici, iar ei nu vor primi nicio recompensă pentru el. Cum însă ei au zidit pe fundament solid, ei se pot salva, deși cu greu. Ei se vor salva așa cum se salvează, prin flăcări, un om dintr'o casă incendiată. Ceea ce înseamnă că vor avea de suferit. Dar suferința aceasta ce este altceva decât focul purgatorului?

Cuvântul **foc** este interpretat de unii în sens real, iar de alții în sens metaforic. Dar fie că se ia într'un sens, fie în altul, prin el se exprimă, **indirect**, doctrina despre purgatoriu. Focul fiind un factor purificator, se poate presupune că după judecata particulară, care este ziua Domnului pentru fiecare om, e necesară o purificare pentru toate sufletele cari au trecut în viața de dincolo, cu pata păcatului. Aceasta se poate deduce și din împrejurarea că nu la judecata din urmă se arată, pentru prima dată, ce e bun și ce e rău în faptele omului. Aceasta se face la judecata particulară. Prin judecata universală nu se face altceva decât se manifestă și se confirmă, în fața întregii lumi, ceea ce a fost deja făcut la judecata particulară. Deci chiar după spusele Sf. Ap. Pavel, se poate întâmpla ca la judecată, unii să fie condamnați spre a suferi pedepse pentru lucrările lor mai puțin bune și apoi să fie salvați. Dar aceasta înseamnă purgatoriu.

P. Allo spune că chiar dacă interpretăm focul în cel mai larg înțeles — ca ansamblul încercărilor și judecăților, cărora va supune Domnul lucrarea celor ce au voit să lucreze pentru El — și în acest caz avem aici o dovadă despre purgatoriu. Versetul 15 ne arată că nu numai lucrarea e supusă flăcărilor, ci și lucrătorul, chiar dacă el e destinat pentru mântuire. Și cum nu se indică prin nimic că aceste încercări, probe, ale lucrărilor

fiecăruia trebuie să aibă loc în viața prezentă, trebuie să recunoaștem că Sf. Ap. Pavel consideră, pentru sufletele alese, cari vor părăsi această lume, posibilitatea unei datorii, ce trebuie achitată față de Dumnezeu. Dar când și unde li se reclamă această datorie? Când se prezintă în fața judecății Domnului (2 Cor. 5, 10; Rom. 14, 10). Această judecată nu poate fi judecata generală dela Parusie, căci după 2 Cor., cel puțin soarta unora va fi fixată înainte de această judecată. Oare soarta dreptilor va rămâne suspendată până la judecata universală? Vor rămâne dreptii până atunci într'o stare de incertitudine, sau sunt condamnați la somn? Așteptarea răsplății ar echivala, pentru ei, cu o pedeapsă. Cum unii scapă din această stare, faptul ne duce cu gândul la existența unei stări de expiere, după moartea trupească. Ne duce cu gândul la purgatoriu. («Dict. Théol. Cath.», fasc. CXVI—CXVII, pp. 1177-78).

L. Fillion spune că deși din textul amintit nu rezultă direct doctrina despre purgatoriu, totuși «în mod indirect, se poate concluda, din aceste rânduri, existența unui loc intermediar între cer și iad, unde păcatele ușoare, săvârșite pe pământ, se vor expia prin suferință. Prin urmare, Sf. Pavel afirmă că predicatorii imperfecti nu vor fi salvați decât după ce au trecut printr'un foc purificator. Toți creștinii cari s'ar afla într'un caz analog vor suferi deci la fel». («La Sainte Bible... commentée», vol. 8, ed. 9, p. 135).

Rezultă din cele de mai sus că înșiși teologii romano-catolici recunosc că nici chiar principalul text pe care se bazează doctrina despre purgatoriu, nu dovedește direct, ci numai indirect, această doctrină. Iar pentru dovedirea ei trebuie un procedeu rațional destul de complicat.

Procedeu acesta este însă neputincios și concluzia lui se surpă, dacă o punem față în față cu textul Sf. Ap. Pavel (1 Cor. 3, 11—15). Sunt aici câteva epresii cari nu pot fi răstălmăcite și al căror înțeles fiind redat corect, răstoarnă toată doctrina despre purgatoriu. Exemplu: **ziua** pe care o are Sf. Apostol în vedere nu poate nici decum ziua judecății particulare, ci numai ziua judecății universale. Aici nu e vorba că se mântuiește numai sufletul, ci el (αὐτός), adică omul întreg, cu trup și suflet. Dar cum acest lucru se va întâmpla numai la învierea și judecata universală, urmează că aici e vorba de acea judecată. Deci nu ne putem gândi că prin cuvintele respective se exprimă ideea.

că sufletul arde în purgatoriu, spre a se mântui, pe când trupul putrezește în mormânt. Sf. Apostol apoi nu zice că respectivul «se va mântui **prin** foc», ci: se va mântui **ca prin** foc. Așa dar, e vorba de o asemănare cu focul. Și anume, după cum prin foc se lămuresc metalele, tot așa printr'o judecată severă (= foc, în sens figurat), se lămuresc și faptele omului. În niciun caz nu poate fi aici vorba de un foc fizic. (**V. Gheorghiu**, «Idea de împăcare și mântuire la noi, la romano-catolici și la protestanți», în rev. «Candela» din 1935, pp. 65-66).

Unii din teologii romano-catolici, deși recunosc că învățătura despre purgatoriu nu e expusă clar în Sf. Scriptură, totuși susțin că ea are la bază revelațiunea divină, păstrată prin Sf. Tradiție. Totuși, spun ei, nici de aici nu poate fi cunoscută în toate amănunțele. Aceasta nu este însă un motiv de a nu primi învățătura despre purgatoriu, deoarece ea nu este o dogmă a cărei cunoștință explicită să fie necesară pentru mântuire. Purgatoriul e o dogmă ce e cuprinsă mai mult sau mai puțin explicit în dogma generală despre expierea personală, cerută de dreptatea divină, pentru păcatele personale.

Din Sf. Tradiție se citează mărturii din mai mulți Sfinți Părinți și scriitori bisericești, orientali și occidentali, ca de ex. Clement Alexandrinul, Origen, Sf. Ciril din Ierusalim, Sf. Grigorie de Nissa, Sf. Ioan Hrisostom, Tertulian, Ciprian, Fer. Augustin, ș. a. Din mărturiile acestora nu se poate însă deduce nimic altceva decât credința Bisericii că rugăciunile celor vii sunt folositoare pentru cei morți. Abia la **Fer. Augustin** se află exprimată credința în purgatoriu. El învață că după moarte, cei răi merg în iad, în pedeapsa de veci, iar cei buni în rai. Însă cei ce nu merită pedeapsa eternă, trebuie să expieze înainte de judecata din urmă. Ei vor fi salvați ca prin foc (1 Cor. 3, 15). Adică vor trebui să sufere diferite pedepse, fie în lumea pământeană, fie dincolo de mormânt, înainte de judecata universală. «Temporarias poenas alii in hac vita tantum, alii post mortem, alii et nunc et tunc, verumtamen ante iudicium illud severissimum novissimumque patiuntur» (De civitate Dei XXI, 13, P. L. 41, 728). Odată ce sufăr aceste pedepse, ei scapă de focul de veci. Fer. Augustin însă nu se pronunță categoric și precis asupra naturii focului și asupra naturii pedepselor din purgatoriu.

Purgatoriul va ține numai până la judecata universală. Cei

ce vor avea atunci nevoie de purificare, vor fi curățiți în acel moment prin focul judecării ultime.

După **Petru Lombardul**, pedepsele purgatorului nu sunt egale pentru toți, ci potrivite cu păcatele. Apostolul vorbește despre: lemne, fân și trestie (1 Cor. 3, 12). Prin lemne se înțeleg păcate mai serioase, fânul reprezintă păcate mai puțin importante, iar trestia păcate ușoare de tot. Pedepsele fiind în raport cu păcatele, urmează că sufletele se vor elibera din purgatoriu, unele mai repede, iar altele mai târziu.

La sinodul din Florența (1439), s'a discutat și definit, mai de aproape și învățătura despre purgatoriu, spunându-se că unele suflete se pot curăți în viața de dincolo prin pedepse curățitoare și că rugăciunile, milosteniile și jertfa liturgică aduse de cei vii pentru ele, le sunt folositoare. **Marcu Eugenicul**, care luase parte activă la discutarea acestui punct de credință, l-a combătut cu energie, spunând că învățătura despre purgatoriu e o inovație și că ea nu se află la nici unul din Părinții greci.

Purgatoriul își primește formularea definitivă la **sinodul Tridentin**, care rezumă și completează cele hotărâte anterior. El anatemizează pe toți acei ce ar nega credința în purgatoriu. Hotărîrea acestui sinod, adusă în sess. VI, can. 30, sună astfel: «De va zice cineva că, după primirea grației sfințitoare, vina și pedeapsa eternă se iartă oricărui păcătos pocăit în așa fel, încât nu-i mai rămâne nicio pedeapsă temporală de suferit, nici în viața aceasta nici în cealaltă, în purgatoriu, înainte de ce i s'ar putea deschide intrarea în împărăția cerurilor, să fie anatema».

Din cele de până aici rezultă că Biserica romano-catolică învață, cu privire la purgatoriu, două lucruri:

1. «**Că există purgatoriu**, în care sufletele, cari ieșiră din viața aceasta în iubirea lui Dumnezeu, dar, cari nu satisfăcuseră încă pentru păcatele lor prin roade vrednice de penitență, se curăță prin pedepse curățitoare și

2. «**Că sufletele acestea se ajută prin ajutoarele pe cari li le dau credincioșii cei vii, adică prin Sf. Jertfă Liturgică, prin rugăciunile și milosteniile făcute pentru ei cu scopul ca să scape de pedepsele curățitoare sau de purgatoriu**» (V. Suci, «Dogm. sp.» II, p. 635).

Cele două puncte de credință de mai sus, formează, așa zicând, partea esențială a purgatorului.

Dar pe lângă ele se mai găsesc și alte câteva învățături,

cari însă nu sunt puncte de credință. Ele formează partea neesențială a purgatorului. Acestea sunt: 1. Purgatoriul este sau nu un loc determinat? 2. Cari sunt pedepsele ce le suferă sufletele aici? 3. Focul purgatorului e real sau figurat? 4. Cât timp rămân sufletele în purgatoriu? și 5. Cum le ajută rugăciunile Bisericii? În privința acestor întrebări, Biserica nu s'a pronunțat și deci teologii pot avea aici păreri proprii, fără a fi cineva obligat să le accepte.

Să examinăm doctrina despre purgatoriu prin prisma Sf. Scripturi și a doctrinei generale creștine.

Primul punct din învățătura despre purgatoriu constă în afirmarea că sufletele cari au trecut în viața de dincolo împăcate cu Dumnezeu, dar n'au dat satisfacție pentru păcatele lor, adică n'au suferit pedepsele temporare, ce trebuiau suferite, vor suferi aceste pedepse în lumea de dincolo și prin suferință se vor purifica și se vor face demne de a trece din purgatoriu în cer. De asemenea vor suferi aici și aceia cari au murit cu păcate ușoare. Așa dar, la baza doctrinei despre purgatoriu stă ideea necesității de a da **satisfacție** lui Dumnezeu pentru păcatele comise. Fără această satisfacție nu există mântuire.

a) Ideea aceasta stă însă în contradicție cu învățătura despre mântuirea omenirii, care s'a făcut prin satisfacția dată lui Dumnezeu, de Domnul. Mântuitorul, prin patima și moartea Sa a dat odată și pentru totdeauna satisfacție deplină lui Dumnezeu, pentru păcatele oamenilor, așa că nouă, pentru mântuire, nu ni se mai cere nicio satisfacție. Noi dobândim mântuirea colaborând cu Harul prin credință și fapte bune. Dacă se admite că omul se poate mântui prin suferințele din purgatoriu, atunci nu mai era nevoie de suferințele Domnului. Dar în cazul acesta negăm una din învățăturile de bază ale creștinismului, adică dogma despre răscumpărarea neamului omenesc prin Iisus Hristos. «Căci dacă se admite că și omul singur se poate mântui de păcatele sale, suferind chinurile focului din purgatoriu, atunci nu mai era nevoie de chinurile morții Domnului Iisus Hristos. Trebuia numai, ca omul să sufere ceva mai mult în focul purgatorului, ș. a., până când își va fi expiat atât vina păcatului originar, care zăcea asupra sa, cât și păcatele personale, pe cari le-ar fi făcut în viața sa cea de aici, de pe pământ. În cele din urmă el, prin patimile sale proprii, tot s'ar fi mântuit. Și mân-

tuit odată în focul purgatoriului, rămânea ca să treacă în viața cea de veci» (V. Gheorghiu, «Ideea de împăcare...», pp. 66-67).

b) Prin Taina Botezului i se aplică celui botezat meritele satisfăcătoare ale Domnului, așa că el nu mai are nicio obligație de a satisface pentru păcatele iertate. Botezul nu numai că șterge păcatele, ci el regenerează și ridică pe om la o stare de uniune cu Hristos (Rom. 6, 3—7). Prin el omul devine om nou, îmbrăcat în Hristos (Gal. 3, 27). Ori, un astfel de om de sigur că nu mai are nimic de expiat. Nu mai are de dat nicio satisfacție lui Dumnezeu.

Este adevărat că oamenii păcătuiesc și după Botez. Păcatele acestea li se iartă însă prin taina pocăinței. Prin această taină se iartă nu numai păcatele și pedepsele veșnice, ce le merită omul pentru păcate, ci se iartă și pedepsele temporale. Exemplele citate de romano-catolici cu Moisi și Aaron, David, etc., pentru a dovedi că aceștia, deși au fost iertați de păcate, totuși au fost pedepsiți, primii să nu intre în Canaan (Num. 27, 12, urm.), iar cel din urmă cu moartea fiului său (2 Regi 12, 13-14), nu sunt concludente. Căci pedeapsa acestora nu avea caracter satisfăcător, nu era o răzbunare a lui Dumnezeu, ci un mijloc medicinal, pentru vindecarea fără-de-legilor lor. Sf. Scriptură ne dă mai multe exemple din cari se poate vedea că Dumnezeu iertând păcatele, iartă prin aceasta și pedepsele. Pocăința șterge odată cu păcatele și pedepsele pe cari le-ar merita omul pentru ele. Vameșul se întoarce îndreptat la casa sa (Lc. 18, 14), paralyticul e iertat și e vindecat și de boală (Mt. 9, 6, urm.). Cel ce se pocăiește e vrednic să intre în Impărăția lui Dumnezeu, chiar dacă după pocăință nu mai trăiește spre a progresa în virtute. Pocăința produce îndreptarea și sfințirea omului, iar epitiimiile nu au menirea de a satisface dreptatea dumnezeiască, ci de a feri pe om de greșeli. «Dacă cel ce se căiește cu adevărat revine în starea de după botez, soarta lui nu poate fi alta decât a celui îndreptat prin botez... Cel îndreptat în botez este încă dela botez părtaș de viața veșnică. Este evident atunci, că și cel care a primit pocăința, al doilea botez, este deopotrivă de mântuit. Odată ce apoi faptele căinței nu se raportează la dreptatea dumnezeiască, satisfăcând-o, este clar că în sistemul ortodox nu există loc pentru pedepse expiatoare» (H. Andrușos, «Dogm.», p. 457).

Acest lucru e de altfel și logic. În felul acesta îl întâlnim și

în istorie. Istoria nu ne dă exemple din cari să se vadă că autoritatea lumescă mai pedepsește pe cel ce l-a iertat odată. Ori, atunci cum am putea presupune că Dumnezeu, care e atotbun, mai pedepsește pe acela pe care l-a iertat odată?

c) Dacă omul trebuie să dea satisfacție lui Dumnezeu și dacă acest lucru se poate face și după moarte, urmează că omul poate **merita** și după moarte. Sf. Scriptură spune însă că pentru mântuirea sufletească putem lucra numai în viața pământească, nu și dincolo. Se cade să lucreze fiecare până este ziuă «câci vine noaptea când nimeni nu poate lucra». (Ioan 9, 4). Apusenii spun că pedepsele Purgatorului nu sunt satisfaceri ci numai suferințe (satispassio) prin cari se răzbună dreptatea dumnezeiască. (V. Suci, Dogm. II, 639). Însă și în acest caz rezultă că omul poate într'un anumit fel **merita** și dincolo de mormânt.

Al doilea punct esențial al doctrinei despre Purgator este că jertfa liturgică, rugăciunile și milosteniile celor vii sunt **folositoare celor din Purgator**.

Învățătura despre folosul mijlocirilor noastre pentru cei morți, o găsim și în Biserica noastră, cu deosebirea că aceste mijlociri se fac pentru cei din iad. După învățătura Bisericii noastre, bazată pe revelațiunea divină, nu există Purgator. Noi facem mijlociri pentru cei morți urmând îndemnul Sf. Scripturi (1 Tim. 2, 1). Dumnezeu, care vede iubirea noastră față de cei decedați, se milostivește de ei, și pe cei ce nu au murit impietriți în rele, îi eliberează din chinurile Iadului. Cei morți nu-și pot ajuta cu nimic. «Numai dumnezeieștile Liturghii, rugăciunile și milosteniile cari se aduc pentru ei de către cei vii, le aduc un foarte mare folos și-i scapă din legăturile Iadului». (Mărt. Ort. I, 64). Deci cei morți nu pot obține eliberarea din Iad prin meritele lor proprii, ei numai prin mijlocirile celor vii.

Aici s'ar putea însă obiecciona că cele de mai sus stau în contradicere cu cele spuse de Mântuitorul în parabola bogatului nemilostiv și a săracului Lazăr, că între Iad și sânul lui Avraam este mare prăpastie, peste care nu se poate trece. (Lc. 16, 26). Contrazicerea este însă numai aparentă. Din parabola amintită rezultă: 1. Nimeni nu poate, prin propria-i voință, să treacă dintr'un loc, sau dintr'o stare în alta, dar nu rezultă că această trecere nu ar putea fi făcută prin Domnul.

2. Prăpastia există numai între Rai și cei decedați cu **păcate de moarte**, dar nu între rai și cei morți cu **păcate ușoare**.

Căci nu trebuie uitat că în viața de dincolo fiecare își primește pedeapsa în conformitate cu viața lui pământească. Și cum cei morți au păcate diferite, urmează că și dincolo se vor afla în locuri și stări diferite ale iadului. Domnul zice că în casa Tatălui sunt mai multe locașuri (Ioan 14, 2). Situația trebuie să fie la fel și în iad. Și aici trebuie să fie mai multe locașuri. În unele se află cei cu păcate ușoare, iar în altele cei cu păcate grele. Dacă bogatul din Evanghelie se afla într'un astfel de locaș, de unde nu se mai poate ieși, căci între acesta și locul de fericire este o adevărată prăpastie, nu înseamnă că alții, cari se află în alte locașuri ale Iadului, din cauza păcatelor ușoare, s'ar afla tot în aceeași stare și că n'ar putea fi trecuți din Iad în Rai. Mântuitorul ca stăpân al lumii, are «cheile morții și ale iadului» (Apoc. 1, 18). De aceea El poate elibera pe cei deținuți acolo. Posibilitatea aceasta este dată și prin faptul coborârii Domnului la Iad, după moartea de pe cruce. Dacă cu acea ocazie a scos pe mulți din Iad, același lucru îl poate face și în prezent și viitor cu toți aceia cari nu zac acolo din cauza păcatelor de moarte.

Posibilitatea iertării celor din Iad este dată prin faptul că: a) soarta lor nu e definitivă până la judecata din urmă, b) Domnul ne spune că anumite păcate pot fi iertate și după moarte (Mt. 12, 32) și c) Sf. Scriptură îndemnându-ne să facem rugăciuni pentru toți oamenii (1 Tim. 2, 1), ne spune că ele ni se vor împlini, întrucât sunt un lucru bun (Mt. 11, 24). Bazați pe acestea, noi credem că Domnul, care la rugăciunea sf. ap. Petru a înviat pe Tavita (Fapte 9, 40), la rugăciunea sf. ap. Pavel a vindecat pe tatăl lui Publius din Malta (Fapte 28, 8), etc., ascultă și rugăciunile noastre și scoate din Iad pe acei pentru cari ne rugăm și cari nu au decedat cu păcate de moarte. (cf. **I. Petreună**, Rugăciunile pentru cei morți, Oradea 1937).

Punctele neesențiale ale învățaturii despre Purgator nefiind dogmele, vom aminti numai sumar:

1. Cu privire la problema dacă Purgatoriul e un loc determinat sau nu, s'au exprimat diferite păreri. Cei ce cred că e un loc, spun că acest loc s'ar afla spre centrul pământului. Alții spunând că aici e vorba despre lucruri din lumea de dincolo, ele scapă categoriilor noastre pământești. De aceea nu se poate spune nimic precis despre locul Purgatorului. Prin analogie cu cele pământești, el poate fi imaginat ca un loc, dar nu se poate spune unde e acel loc.

2. Sufletele din Purgator sufăr pedepse, cari durează până cel mult la judecata universală. Nu se poate spune însă cât timp rămâne fiecare suflet în Purgator. Atât se poate ști că durata pedepsei e în raport cu expierea. Deci pedeapsa nu e egală pentru toți. Cei ce se vor afla în Purgator la a doua venire a Domnului, vor fi purificați atunci, prin focul conflagrației generale și astfel vor trece în Rai.

Pedepsele ce le sufăr cei din Purgator sunt: lipsa vederii lui Dumnezeu, tristețe, dureri, rușine, etc. După unii (Toma d'Aquino) cea mai mică pedeapsă din Purgator e mai dureroasă decât cea mai teribilă suferință de pe pământ. Părerea aceasta nu e acceptată de Bellarmin, deoarece oricât de mari ar fi chinurile Purgatorului ele sunt îndulcite cu speranța și siguranța că vor avea un sfârșit.

Pedepsele Purgatorului se deosebesc de ale Iadului nu numai cu privire la durată, ci și cu privire la natura lor. Pedepsele Iadului sunt penale, ale Purgatorului expiatorii și curățitoare. Ele provoacă la cei din Purgator umilință și iubire de Dumnezeu.

3. Nici în privința focului Purgatorului nu este unitate de vederi. Unii îl iau în sens real, alții metaforic. **Bellarmin** scrie: «Opinia comună a teologilor este că acest foc e un foc real și veritabil, de aceeași natură ca și focul material. Dar această opinie nu privește credința oficială (non est de fide), fiindcă ea n'a fost niciodată definită de Biserică. Totuși ea e o opinie foarte probabilă (sententia probabilissima)». (De Purgatorio, II, 11, cit. la I. Mihălcescu, La Théologie Symbolique, București-Paris 1932, p. 176).

4. Rugăciunile celor vii ajută celor morți, dar modul cum le ajută nu poate fi determinat mai de aproape.

Concluzie. Invățătura despre Purgator, după cum s'a putut vedea din cele de mai sus, nu are bază în revelațiunea divină. Ea stă în contradicție cu dogma despre caracterul deplin satisfăcător al jertfei Domnului și cu textele Sf. Scripturi, cari ne arată că după moarte nimeni nu-și mai poate ajuta cu nimic pentru mântuirea sa. Ea este o metempsihoză păgână, spiritualizată. Căci după cum acolo se credea că omul se purifică prin diferite suferințe ale reîncarnării, tot așa se crede aici, că omul se poate purifica, singur, dar spiritualicește, fără reîncarnare. Invățătura despre Purgator seamănă cu doctrina origenistă des-

pre apocatastasă. Ori, cum doctrina aceasta a fost condamnată la sin. V ec. înseamnă că, implicit, a fost condamnată și doctrina despre Purgator. Biserica ort. a respins totdeauna și respinge și azi învățătura despre Purgator. (M. O. I, 66—68).

Din punct de vedere moral, doctrina despre Purgator, este dăunătoare, căci ea duce la nepăsare. Omul știind că și în viața de dincolo își poate dobândi mântuirea, nu se simte îndemnat să se ferească, aici pe pământ, de păcate. El crede că păcatele și le poate expia și în Purgator.

Doctrina despre Purgator o resping și Protestanții de toate nuanțele.

Purgatorul e o inovație introdusă de apuseni, în doctrina eshatologiei creștine. Ca și alte inovații, ea a contribuit la slăbirea unității creștine și la sfâșiirea cămășii lui Hristos. De aceea să rugăm pe Dumnezeu să lumineze pe cei ce s'au abătut dela adevăr, spre a se putea întoarce din nou la el, pentru ca toți, cu un glas, să putem mărturisii un Domn și o credință.

BIBLIOGRAFIE.

1. *Andrutsos H.*, Dogmatica Bisericii Ortodoxe răsăritene, trad. de D. Stăniloae, Sibiu 1930.
2. *Bernard P.*, Purgatoire, in Dict. Apologétique de la foi catholique, Paris 1928.
3. *Coman V.*, Raportul dintre rugăciunile pentru cei morți și Purgator, in Revista Teologică, Sibiu Nr. 10—11/1939.
4. *Comoroșan A.*, Dogmatica ort. Partea specială, Cern. 1889.
5. *Gheorghiu V.*, Ideea de împăcare și mântuire la noi, la rom. occid. și la protestanți, Candela 1935.
6. *Lucaciu D.*, Purgatorul în doctrina catolică și în cea orientală disidentă. Blaj 1942.
7. *Macarie*, Teologia Dogm. ort., trad. de Gherasim Timuș, tom. II, București 1887.
8. *Michel A.*, Purgatoire, in Dict. de Théologie catholique, Fasc. CXVI-VII.
9. *Nicolae*, Mitropolitul Krutički, Cuvântări bisericești, trad. de Nic. Popesciu, București 1949.
10. *Petreuță I.*, Rugăciunile pentru cei morți, Oradea 1937.
11. *Idem*, Moartea, in Legea Românească, Oradea, Nr. 8—10/1939.
12. *Popoviciu N.*, Purgatorul, in Telegraful Român, Sibiu Nrii 49—50/1933.
13. *Stăniloae D.*, Iisus Hristos sau restaurarea omului, Sibiu 1947
14. *Suciu V.*, Teologia Dogmatică specială, vol. II, ed. II, Blaj 1924

PRIVIRE ISTORICĂ ASUPRA SCHISMELOR, EREZIILOR ȘI SECTELOR.

CAUZELE SOCIALE ALE APARIȚIEI LOR.

Cu istoria schismelor, ereziilor și sectelor, asupra cărora vom face o privire în cele ce urmează, având a căuta în special cauzele lor sociale, deschidem cel mai straniu capitol nu numai al istoriei bisericesti, ci putem zice al manifestărilor spiritului omenesc în general.

Nu există într'adevăr poziție și atitudine a spiritului omenesc mai variată, mai contradictorie și mai curioasă, decât cea care se manifestă în diferitele eresuri, ca rătăcirii religioase. Pe cât este de clar, de nobil și de frumos sentimentul religios pur, echilibrat și bine orientat, pe atât de false, de fanteziste, de turburătoare și uneori funeste sunt devierile, contrafacerile sau abaterile lui. Rațiunea și sensibilitatea omului îmbracă în ele forme atât de bizare, de absurde, de ridicule și de periculoase chiar, întinzându-se dela marginea adevărului și a bunului simț până în cel mai adânc fund al iraționalului și al fantasticului, dela verosimil până la inconștiință, încât ele sunt uneori de domeniul psihopatologiei. Erezia în general este în adevăr — sau devine — o psihoză, este ceva nesănătos, anormal. Ea a fost dintru început socotită așa în creștinism și denunțată ca «învățătură nesănătoasă», ca o «boală», ca un «mit» sau «basm» străin de adevăr, ca închipuire de oameni rătăciți din neștiință, sau rătăcind pe alții din interes și perversitate.

Sf. apostol Pavel sfătuește insistent pe episcopii Timotei și Tit să se împotrivescă învățaturii celei nesănătoase (II Timotei IV, 2-4; I Timotei VI, 3-5). Pe Tit, care avea de înfruntat «basmelor iudaice» ale «Cretanilor mincinoși», îl îndeamnă: «Dar tu grăiește cele cuvenite învățaturii celei sănătoase» (Tit II, 1). În frumoasa grădină de paradis a Bisericii, erezia este o «buruiană rea» (Ep. Filadelfieni III, 1) sau «străină» (Ep. Traliani VI, 1), *ἑτεροδοξία* (Ep. Magnezieni VIII 1), o *κακοδιδοσκαλία* (Ep. Filadelfieni II, 1), o lăstare rău crescută, care produce

roade aducătoare de moarte (Ep. Tralieni XI, 1), — zice ucenicul apostolic sf. Ignățiu al Antiohiei. Această buruiană este a diavolului (Ep. Efeseni X, 3), și credincioșii trebuie să se ferească de ea: «Feriți-vă de buruiana străină, care este erezia» (Ep. Tralieni VI, 1), «feriți-vă de buruienile rele, pe care nu le cultivă Iisus Hristos» (Ep. Filadelfieni III, 1), pentrucă ele nu sunt dela Tatăl și sunt pierzătoare de suflete.

În ereticii, numiți sau nenumiți de către sfinții apostoli și părinții apostolici, se denunță «fiare cu chip de om» (Ignățiu, Ep. Smirneni IV, 1), lupi, pseudo-apostoli, «prooroci mincinoși», «învățători mincinoși» (II Petru II, 1). Cuvântul lor roade ca o gangrenă (II Timotei II, 17). Sub aparența credinței adevărate, unii din ei se vără prin case și robesc «femeiuști împovărate de păcate»: Sunt oameni cu mintea stricată, neîncercați în credință, care se împotrivesc adevărului și a căror nebunie va fi vădită tuturor (II Timotei III, 5-9). Asemenea învățători de rea credință și amăgitori se găsesc prinși în plasa minciunii și se pedepsesc prin însuși păcatul lor: «Învăță totdeauna și nu pot ajunge niciodată la cunoașterea adevărului» (II Timotei III, 7).

Grija aceasta, cu care sfinții apostoli îndeamnă pe creștini să se ferească de învățăturile ereticilor, ca și cuvintele tari de osândă ce aruncă asupra acestora, dându-i Satanei, ca sf. Apostol Pavel pe Hymeneu și pe Alexandru, «ca să se învețe să nu hulească» (I Timotei I, 20), erau cu totul îndreptățite. Erezia pândește pe creștini din toate colțurile și din toate laturile; pândește mai ales din umbra vechilor religii și superstiții, ca să falsifice învățătura creștină, s'o contrafacă, s'o răstălmăcească cu basme lumești și băbești (I Timotei IV, 7), genealogii, închipuiri omenești și credințe deșarte, s'o întoarcă dela adevărul descoperit, s'o abată din calea lui, s'o înlătore sau s'o cuprindă în țarcul lor sectar. Pericolul ereziei era mai mare decât cel al persecuției. O idee persecutată se întărește, dar o idee falsificată se corupe, se denaturează, se compromite și se îngroapă. Pe când pericolul persecuției era trecător, al ereziei era permanent ca însuși creștinismul: Pentrucă erezia este umbra adevărului și se ține după el continuu, ca o parodie, ca o imitație nereușită, ca o caricatură. Asemănarea ei relativă cu obiectul sau cu figura, pe care vrea s'o reproducă, o face vero-

similă și ispititoare pentru cei «neîncercați în credință»; în realitate, erezia este un produs bastard și hibrid, lipsit de sufletul și de puritatea adevărului, de puterea și de efectul lui. Când ereticul este doar un amăgit, în neputință de a cerceta și a cunoaște singur adevărul, erezia lui este o biată rătăcire vrednică de compătimire; când însă este un amăgitor ipocrit, orgolios și îndărătnic, profesionist al minciunii și al vicleniei, atunci este periculos și odios ca un blasfemator. Erezia devine astfel cel mai grav păcat, hulă împotriva lui Dumnezeu. Ereticul desminte și contrazice pe Dumnezeu însuși. Erezia lui îl pune în opoziție cu Biserica și cu învățătura ei dumnezeiască revelată. Ea aduce asupra ereticului, din neștiință sau din rea credință, incapacitatea de a cunoaște și a mărturisi adevărul. Ea îl osândește și-l pierde. Ereticii — zice Ignațiu — sunt «stricători de case» — οἰκοφθόροι — și aceștia nu moștenesc împărăția lui Dumnezeu, pentru că strică prin «kakodidascalia» lor credința în Dumnezeu, credința pentru care s'a răstignit Iisus Hristos. Erezia aduce în adevăr «împărțire» (Ep. Filadelfieni II, 1), desbină și strică Biserica Mântuitorului. Ea are duhul lui Antihrist (I Ioan IV, 3) și este o cădere dela credința cea dreaptă, o apostasie.

Pentru sfinții apostoli și pentru părinții bisericești, erezia este nu numai incapacitatea de a cunoaște adevărul, ci și cea de a face binele, — și aceasta interesează în chip deosebit din punct de vedere social. Intre adevărul învățaturii creștine dumnezeiești și între viața celui care-l mărturisește, se stabilește o concordanță. Ereticul, necunoscând și nemărturisind adevărul de credință, nu se poartă ca un credincios, ci este un om fals, ipocrit și păcătos. Sfântul Ignațiu al Antiohiei laudă rânduiala cea după Dumnezeu a Efesenilor, care «trăiesc toți după adevăr» și în care «nu locuște nicio erezie» (VI, 2), afirmând astfel raportul dintre credință și viață, dintre adevăr și bine. Cei tari în credință, adaugă el, se străduiesc să fie «imitatorii lui Dumnezeu» în viață (X, 2, 3). Fericită expresie și plină de tâlc: Creștinul este un «imitator al lui Dumnezeu»; cunoaște adevărul Lui și face voia Lui. «Bine este a învăța — zice episcopul de Antiohia — dacă cel care învață și face (XV, 1). Preocupați de învățătura lor cea cu păcat, pe care o seamănă ca pe o buruiană în țarina Bisericii, ca diavolul din parabola neghinelor, ereticii nu se gândesc însă la fapte bune. Morala lor îi demască

și-i acuză, ca pe unii ce sunt «împotriva voii lui Dumnezeu», zice iarăși Sfântul Ignațiu: «**Lor nu le pasă de dragoste, nici de văduvă, nici de orfan, nici de cel apăsător, nici de cel legat sau deslegat, nici de cel flămând sau însetat**» (Ep. Smirneni VI, 2); iată-i pe eretici străini de morala creștină în toată laturea carității, deci a acțiunii sociale. Lacomii, care «învață pentru câștig urât cele ce nu se cade» (Tit. I, 11), semănători de ceartă și de păcate, ei fac din erezie o profesiune scandaloasă, zisese apostolul: «**socotesc evlavie un mijloc de câștig**» (I Timotei VI, 5). Ereticul este orgolios, vanitos, interesat, iubitor de slavă deșartă și de argint, două păcate din cele mai grele. Sf. apostol Pavel demască interesul lor material ca pe viciul care-i caracterizează: «**Pentru că iubirea de argint este rădăcina tuturor relelor, pe care, pofțind-o unii, au răătăcit dela credință și s'au străpuns cu multe dureri**» (I Timotei VI, 10).

Apostolii și episcopii creștini văd deci în eretici nu numai oameni care nu cunosc adevărul, ci și oameni care nu fac binele. Creștinii sunt înștiințați în consecință. Asemenea avertismente și condamnări de eretici nu sunt fanatism de oameni obsedați sau timorați de un pericol ipotetic. Într'un fel sau altul, pericolul ereziei era în adevăr real și prezent. Oriunde pătrundea creștinismul în lumea veche, găsea idei greșite, superstiții sau scepticism, nedumeriri, prezumții, curse și rele sociale. Oriunde se vestea cuvântul evanghelic, se ridica alături de el, împotriva lui sau uneori aparent în favoarea lui, o părere sau o tradiție omenească. Lumea era frământată de toate întrebările, îndoielile și răspunsurile posibile. Idei și practici religioase, filosofice, misterice, păgâne sau iudaice, eline sau barbare, se încrucișau pe toate drumurile imperiului roman, se întrepătrundeau, se amestecau ca într'o țesătură informă de fire încurcate, fără putință de lămurire și de izbăvire. Sincretismul și teocrasia adunau și combinau diferite divinități și elemente, căutând să scoată din acest amestec ciudat chipul unei religii universale, în care, ca în palatul împăratului Alexandru Sever, Iisus Hristos sta alături de Orfeu, de Apoloniu și de Avraam. Tradiții secrete, mituri, inițieri și termeni sacrosancti și impunători, erau prezentați cu măiestrie ca suprema înțelepciune izbăvitoare. Superstiția universală, ignoranța religioasă, fanatismul și șarlatania împuneau sau apărau sisteme importante și culte seducătoare,

în fața cărora creștinismul pescarilor galileeni părea a face la început figură de prunc neștiutor, rătăcit într'o lume de magi, de goeți, de taumaturgi, filosofi, profeți și sacerdoți învățați, mari cât închipuirea lor și cât tot trecutul păgânismului. Adevărul era socotit posedat de ei în întregime, știința lor era consumată și garantată, mijloacele lor de propagandă erau uneori impozante. Reclama religioasă asurzea pe bietii muritori, buimăciți și îngrijorați de neștiința și de neputința lor.

Evanghelia răsuna straniu în această lume închipuită și desorientată. Ea avea să întâmpine și opoziție și îmbiere la compromisuri din partea Iudeilor și din partea păgânilor. Religie și morală revelată, nouă, proaspătă, necunoscută, ea stârnea deopotrivă interes și aversiune. Apariția ei provoca rumoare, întetea tumultul, producea ciocniri, deschidea luptă pe terenul ideilor religioase, morale și sociale, o luptă cum lumea nu mai văzuse și care de atunci durează cât va fi pământul.

Noutatea creștinismului era meritul și ponosul lui totodată. Religii vechi, stabilite, împământenite de secole și de milenii, legate strâns de istoria și de năzuințele popoarelor lor, iudaismul și păgânismul disprețuiau și condamnau în creștinism o «**superstitio nova ac malefica**» (Suetoniu, Nero, 16), o inovație fără drept la cetățenie într'o lume, în care fiecare popor avea religia sa națională. Creștinismul începea deci prin a fi el o «**erezie**». L-au numit așa întâiu Iudeii: «**erezia Nazarinienilor**» (Faptele Apostolilor XXIV, 5 și 14), l-au socotit așa păgânii înșiși, pentru care o religie nouă, fără zei și idoli, a nimănu, pentrucă era universală și nu națională, era o aberație periculoasă pentru stat și pentru societate prin însăși noutatea și originalitatea ei. I-au stat de aceea împotriva ca unui «eres» și unii și alții. Când sf. apostol Pavel ajunge la Roma, Evrei credincioși vin să-l asculte, zicând: «Cerem să auzim dela tine cele ce gândești, căci de eresul acesta știm noi că pretutindeni i se stă împotriva» (Faptele Apostolilor XXVIII, 22). Mântuitorul însuși fusese condamnat ca blasfemator, ca eretic periculos, și tot astfel primul martir creștin, sf. Ștefan diaconul, acuzat ca un blasfemator și apostat, căzut dela legea lui Moise.

Impotriva creștinismului socotit și detestat ca «erezie» și ca «superstiție nouă și răufăcătoare» luptau deci și iudaismul și păgânismul, ca ortodoxii separate ale lumii vechi. Impotriva

lor, ca religii învechite și corupte, creștinismul grăia însă adevărul cel nou al Sfântului Duh, și de aceea apostolii numiau pe eretici blasfematori, ca voind să conteste sau să schimbe adevărul lui Dumnezeu, în numele căruia vorbeau ei. Conștiința că vestesc cuvântul lui Dumnezeu a dat creștinilor puterea cu care au înfruntat și prigoane și rătăcirii. Biruința împotriva unora și a altora a fost și a rămas până azi biruința lui Dumnezeu însuși.

Pericolul apropiat și permanent al ereziilor a făcut din ele lupta cea mai grea, pe care a dus-o creștinismul. Iudaismul decăzut, formalist și fanatic nu admitea părăsire și contradicții, politeismul idololatric și național nu înțelegea o religie spiritual-morală, cultele orientale misterice și prozelitiste voiau să câștige ele alergarea pe câmpul mării întreceri religioase din primele trei secole creștine. A fost o luptă titanică, dusă cu toate armele spiritului omenesc. Lovit singur cu sabia și cu cuvântul în același timp, creștinismul a câștigat mai mult decât o luptă pentru existență: a câștigat o luptă pentru adevăr, a câștigat dreptul său la adevăr.

Fiind vorba să arătăm cauzele sociale ale ereziilor, va trebui să reducem latura mai importantă a chestiunii, care este de interes pur teologic, pentru a le privi pe plan social.

Sectele înseși prezintau la început numai în parte interes social. Ceea ce s'a disputat creștinismului, în controversele ridicate în jurul lui, n'au fost anume ideile sociale. Creștinismul se prezenta ca o religie și o morală dumnezeiască. El voia mântuirea omului și a lumii. În lumea veche, care se găsea rău întocmită din punct de vedere religios, moral, social, creștinismul aducea ideea revelată a existenței unui Dumnezeu spiritual personal, a unor noi raporturi, dela fii la Părinte, față de El, a mântuirii prin întruparea, învățătura și jertfa Fiului Lui, a nemuririi și a responsabilității sufletului, aducea legea cea nouă a iubirii de aproapele ca asemenea celei a iubirii de Dumnezeu. Creștinismul rezolva problemele sociale prin schimbarea omului, prin refacerea lui sufletească, prin idei și virtuți religioase-morale cu efect social.

Că Evanghelia aducea prefaceri și îmbunătățiri sociale însemnate, s'a observat dintru început și i s'a luat în nume și de bine și de rău: de bine de către mulțimea de năpăstuiți ai so-

cietății păgâne, care găseau în Biserică condițiuni de viață morală și socială vrednice de om; de rău de către apărătorii culturii și ai societății păgâne, care vedeau ca Cels în Biserică o simplă turmă de proletari ignoranți, o plebe amăgită de apostolii lui Hristos. Era o societate nouă, nu prin schimbarea cadrelor și a formelor ei, ci prin omul și spiritul cel nou al creștinismului.

Creștinii erau «săraci», și sf. apostol Pavel numește pe cei dela Ierusalim așa (Galateni II, 10). Virtutea lor nu era însă anume aceasta, și numele lor obișnuite la început, «ucenici», «credincioși», «frați» sau «sfinți», arătau precumpănirea elementului religios și moral în calificarea lor ca oameni noi. Este totuși interesant că de timpuriu o ramură creștină, care a devenit sectară și eretică prin împietrirea ei în legalismul mozaic, a purtat, se pare, cu mândrie, și a rămas cu numele de «săraci», **Ebioniți**.

De Biserică însă nu i-a despărțit starea lor socială — aceasta era comună tuturor creștinilor —, ci i-a despărțit stăruința lor în idei religioase vechi, nepotrivite cu creștinismul. Prin «iudaizanti», cum se numesc Ebioniții împreună cu Nazareii, creștinismul s'a găsit în adevăr în fața unui pericol doctrinal, cel de a fi asimilat cu iudaismul, transformat într'o simplă fază nouă a legalismului mozaic, într'o agenție de propagandă iudaică printre păgâni. Iudaismul în general, atât cât a rămas refractar Evangheliei, a dovedit incapacitate de a înțelege mesianismul profetic și de a vedea pe Mesia în Iisus Nazarineanul. În situația politică și socială, în care s'a găsit iudaismul după repetate captivități și după cucerirea romană, lipsit de țară proprie și de independență, cu teritoriul călcat de păgâni, cu templul profanat, cu mândria sa religioasă-națională de «popor ales» nesocotită de toată lumea, în care ei rătăceau acum ca un popor fără patrie și fără viitor, Iudeii, care așteptau un liberator politic, n'au putut să înțeleagă că Iisus Nazarineanul, care s'a sfârșit pe cruce între tâlhari, a fost Mesia.

Acesta a fost marele scandal și nefericirea lor, de a nu fi putut să creadă în mesianitatea lui Iisus Hristos, de a fi așteptat un liberator politic, nu un mântuitor sufletesc, de a-l fi denunțat ca pe un agitator și a-l fi judecat ca pe un eretic și blasfemator. Opreți la jumătatea drumului, între mozaism și

creștinism, iudaizanții voiau să păstreze și chiar să impună creștinilor observarea legii mozaice. Aceasta era o servitute, care lua creștinismului originalitatea și avântul, îl lega de destinele unei religii trecute, rămase literă moartă, care, cum zicea Mântuitorul, strecura țânțari și înghițea cămile, văruiă morminte și spăla doar partea cea dinafară a paharului. Iudeo-creștinismul eretic amenința să încătușeze și să compromită creștinismul în fașă. Dacă Evanghelia nu ar fi depășit granițele Palestinei și dacă vederea clară a sfinților apostoli, în deosebi a Sf. Apostol Pavel, n'ar fi înțeles pericolul și nu l-ar fi denunțat cu hotărîre și aproape cu prețul vieții, creștinismul risca să se înfunde în paragrafele ritualismului iudaic. Ebionismul nu era o simplă erezie; era încercarea de a converti Evanghelia la legea mozaică, de a abate creștinismul de pe calea spiritualismului universalist, a-l încercui și închide în incinta templului iudaic, a-l întoarce la trecutul depășit, împlinit, sfârșit odată cu venirea lui Iisus Hristos. Cât de mare a fost pericolul, arată nu numai lupta de o viață a Sf. Apostol Pavel, ci și străduința cu care Sf. Ignățiu și alții abat pe creștini dela iudaism: «Este nepotrivit lucru a vorbi despre Iisus Hristos și a iudaiza, pentrucă nu Creștinismul a crezut în iudaism, ci iudaismul în Creștinism, în care crezând toate limbile, au fost adunate la Dumnezeu» (Ep. Magnezienî X, 3).

Pericolul nu era numai iudaic. Credințe și practici neiu-daice, adăpostite sub streășina iudaismului din diaspora, în contact cu elinismul, cu religiile orientale, cu filosofia alexandrină, ispiteau comunitățile tinere cu unele idei și culte insidioase și subversive. Epistola către Coloseni și epistolele pastorale ale Sf. Apostol Pavel indică prezența unor idei din afară de iudaism, dar alăturate lui, care căutau să se introducă în învățătura creștină și s'o falsifice sau înlăture.

Era prima încercare, pe care o făceau elemente religioase ale păgânismului, strecurate la periferia iudaismului, luând contact cu religia lui Iisus Hristos și căutând s'o transforme într'o înțelepciune omenească. «Iudeii semne cer și Elinii înțelepciune caută» (I Corinteni I, 22). Asaltul pe care «știința» religioasă a păgânismului dualist și filosofic, «gnoza», l-a dat în sec. I-II, a fost, se crede, cel mai greu pe care l-a suportat din afară și l-a învins creștinismul. Evanghelia era simplă, limpede și dreap-

tă; ea mergea de-a-dreptul la inima oamenilor și era făcută să-i intereseze și să-i atragă pe toți. Misteriosofia orientală nu se mulțumea cu atât. Ea iubea speculația și fanatismul, aduna ca un canal colector toate marile resturi de probleme și de soluții religioase și toate marile întrebări fără răspuns, pe care și le punea spiritul omenesc: **De unde vine răul și de ce? De unde vine omul și cum? De unde vine Dumnezeu?** (Tertulian, *De praescriptione haereticorum*, 7), frământa spiritele agitate cu aceste întrebări turburătoare, le exalta cu răspunsuri amețitoare, le purta în vârtejul unor procese extracosmice uimitoare, imagina dualismul metafizic, emanații de eoni cu nume ciudate, opera cu numere și cu noțiuni cabalistice, atrăgea pe curioși cu acte de cult excitante sau încântătoare, încorda toate fibrele ființei omenești, biciuia curiozitatea bolnăvicioasă și desorientată a unei lumi decadente și punea în slujba sistemelor ei, în care uneori e greu să deosebești naivitatea de subtilitate, grosolanția de rafinament și geniul de turpitudine, punea o știință meritorie și mântuitoare prin ea însăși și un zel de propagandă ingenios și neobosit, cu care a reușit să atragă pe unii creștini și chiar câțiva clerici.

Gnosticismul nu era un atac dintr'o lature. El împresura creștinismul din toate părțile și, împrumutând câteva noțiuni biblice, pentru a le amesteca și colora în vastul cazan al gnozei, înlătura una câte una toate ideile fundamentale ale creștinismului, anulând în același timp iudaismul, pentru a pune în locul lor cele mai bizare și mai îndrăznețe combinații pe care le-a putut imagina vreodată mintea omenească. O concepție grandioasă «de ansamblu» a cosmogoniei, a istoriei și a procesului mântuirii, o filosofie religioasă și o pretinsă adâncire și pătrundere a credinței prin învățături secrete și documente cerești, mistere cultice de mare efect, o dialectică versată, impuneau gnoza setei de cunoștință religioasă și de mântuire.

Gnoza contrafacea și înlătura creștinismul, transforma religia în sofistică misterioasă, satisfăcea vanități sectare orgolioase în «știința» lor, complica și simplifica totodată procesul mântuirii, împăca gustul omenesc de povestiri fantastice, prin «basmе» cu eoni și demiurghi. Inclinarea Orientului spre speculații, fast și frumos, găsea în el o adevărată plăcere. Ea a costat pe conducătorii Bisericii multă grije și a contribuit în chip indi-

rect la promovarea teologiei, la întărirea autorității episcopale, la stabilirea canonului și poate la desvoltarea și împodobirea cultului creștin. «Pseudoștiinței» gnostice, creștinismul a opus bunul simț al tradiției sale apostolice și a înlăturat astfel din calea sa a doua mare piedică pe care i-o opunea lumea veche.

Privit din punctul de vedere social, interesul gnosticismului poate fi socotit în funcțiune de concepțiile lui morale. Pe când creștinismul desființa principial deosebirile de clasă sau oricare altă împărțire a oamenilor în categorii diferențiate și suprapuse, gnosticismul introducea o împărțire în clase, care, deși nu erau sociale, creiau cea mai arbitrară și mai periculoasă ierarhie de straturi, pe cea motivată și consacrată religios și moral, straturi a căror diferențiere era fatală și a căror nivelare devenea imposibilă, clasificarea fiind impusă ca un destin. Dintre cele trei categorii de oameni, **spiritualii** sau **pnevmaticii**, cari erau gnosticii înșiși, erau superiori și fericiți prin știința și prin inițierea lor în misterele gnozei și se mântuiau sigur; **psihicii**, între care gnosticii socoteau și pe creștini, erau inferiori lor și se puteau mântui sau nu; ceilalți, **ilicii** sau **somaticii**, se pierdeau în chip sigur. Aceștia erau un fel de paria sau de sclavi ai duhului religios și moral, osândiți de gnoză pentru totdeauna, la neștiință și la nefericire. Era oarecum o transpunere pe plan religios a diferențierii în clase închise, de pe terenul social al păgânismului. Pnevmaticii își rezervau beneficiul suveran al clasei superioare și greu accesibile. Creștinii, văzuți dela înălțimea misterioasă a gnozei, erau mici și îmbiați la apostazie pentru un loc în «pliroma». Ilicii — trupeștii — erau robii societății religioase gnostice.

Diferențierea aceasta categorică și sacrosanctă, ca o irevocabilă hotărîre supranaturală și eternă, separa și distanța pe oameni în adevărate caste. Ce influență putea să aibă aceasta și în raporturile sociale, este ușor de înțeles. Dintre toate orgolile, cel mai absurd și mai funest este cel religios, mai just cel pseudo-religios. Dacă împărțirea în caste a brahmanismului are aspectul hieratic și persistența milenară cunoscută, este din cauză că e de natură religioasă. În locul frăției, libertății și egalității universale a creștinismului, gnosticismul introducea în lume caste religioase, a căror existență sfida cel mai sfânt și

mai firesc sentiment al creștinilor și mergea împotriva celor mai juste interese ale societății înseși.

Morala gnosticismului caracterizează confuzia și falsitatea sistemelor lui. Concepția despre materie ca sediu al răului, ducea pe gnostici la disprețul ei. Unii îl manifestau prin rigorism excesiv și chiar absurd, alții printr'un antinomism fără frâu, în care, pentru distrugerea materiei, trupul se consuma în toate viciile posibile. Perfecțiunea se realiza pe această cale a desfrâului, ca triumf asupra îngerilor care au creat cosmosul — în teoria gnosticului Carpocrat ¹). Dacă acest eretic a învățat comunitatea bunurilor, ideia lui nu avea puritatea și frumusețea așa numitului «comunism» al primilor creștini, care era de altfel benevol, — pentrucă doctrinarul sistemului, Epifaniu, fiu al lui Carpocrat, un tânăr socotit geniu, a extins ideia la folosirea în comun a femeilor, privity ca un bun comun firesc, ca lumina soarelui, și a întemeiat-o teoretic într'o carte «Despre Justiție». Este interesant că sistemul lui Carpocrat trădează și unele idei ebionite, iar Ebioniții, adică «sărăcii», erau influențați la rândul lor de Esenieni, care practicau comunitatea bunurilor, ducând în schimb o viață activă, cumpătată și chiar austeră. «Comunismul» carpocratian nu avea origine și semnificație creștină, deși Carpocrat, spre deosebire de alți gnostici, care erau docheți, admitea realitatea întrupării lui Iisus Hristos, care și pentru Ebioniți era un om natural, mai mare decât toți profeții. Morala lui însă nu era făcută pentru a servi la edificarea și la consolidarea societății. După știrile ce s'au păstrat asupra sectei, agapele ei erau «un fel de promiscuitate și de prostituție sacră», iar celelalte practici religioase aveau același caracter. Onanismul, pederastia, avortul, erau rituriacompaniate de invocații și de rugăciuni. În ritul lor «euharistic», misticismul sensual atingea ultimele limite ale aberațiunii ²).

Indiferent de morala gnosticilor Carpocrat și Epifaniu, «comunismul» lor este o caracteristică interesantă a sectei și merită să fie subliniată. Ea trădează poate un interes social și este, în felul său, o tendință egalitară, un curent împotriva unei stări

1. Eugène de Faye, *Gnostiques et gnosticisme*, ed. 2, Paris, 1925, p. 417..

2. Ibidem, p. 425.

sociale, în care bogăția constituia un privilegiu de clasă, iar sărăcia o problemă pe care creștinismul, esenismul, ebionismul și gnosticismul lui Carpocrat căutau s'o rezolve fiecare în felul său. Chiar când era generos, gnosticismul era însă inconsecvent. Sistemul lui Carpocrat desăvârșea diferențierea oamenilor în clase: gnosticul beneficia singur și de toate bunurile cerești și de toate bunurile pământești; ceilalți erau excluși dela unele, dela altele, sau chiar dela toate. Era consecința firească a clasificării religioase a oamenilor în categorii deosebite. Această clasificare răpea celor umili și simpli singura egalitate și libertate de care se puteau bucura atunci între oameni, pe cea religioasă-morală.

Iudeocreștinismul eretic și gnosticismul, cu toate nuanțele lor, au pus o mulțime de probleme de doctrină și de morală creștină de o importanță capitală. Mesianitatea lui Iisus Hristos, realitatea întrupării Lui, nașterea Lui supranaturală, rolul Lui de Mântuitor, raportul dintre Vechiul și Noul Testament, noutatea și universalitatea creștinismului, cosmogonia biblică, originea și sensul răului, poziția Sfintei Fecioare în economia mântuirii, raportul dintre spirit și materie, eficacitatea Sfintelor Taine, valoarea Sfintei Scripturi ca scriere inspirată, mântuirea prin credință și prin fapte, sau prin gnoză, parusia, învierea și judecata viitoare, consumarea lumii, sunt probleme puse deosebit de iudaizanți sau de gnostici.

Putem zice că, prin ereziile primelor secole, s'au pus toate întrebările și s'au luat toate atitudinile posibile față de creștinism. Pe când Ebioniții făceau din Iisus Hristos un simplu om, gnosticii făceau un eon întrupat în aparență; pe când Ebioniții erau iudaizanți și exaltau Legea Veche, gnosticii erau antiiudaști, iar Marcion separa și opunea radical cele două Testamente unul altuia atât, încât le socotea operele a doi Dumnezei deosebiți. Unii negau dumnezeirea lui Iisus, alții umanitatea Lui. De pe poziții cu totul deosebite, se ataca creștinismul la temelie sa doctrinală și morală. Creștinismul trebuia să se înnece în apaturbure a nomismului iudaic sau a antinomismului gnostic.

Gnosticismul era periculos și prin organizația sa, care căuta să imiteze pe cea a Bisericii. Inarmat cu cadre, cu teologie, cu scrieri, cu un cult bogat, cu elementul misteric și cu prestigiul gnozei, el a făcut vâlvă dela Răsărit până la Apus, lăsând după sine câteva idei, care au turburat încă târziu lumea creștină.

Maniheismul în deosebi a reluat și a complicat ideile gnostice cu elemente din mai multe religii vechi, construind un sistem și o organizație quasi-bisericească proprie. Ideile lui au ispitit pentru un număr de ani pe tânărul Augustin și au supraviețuit antichității, reapărând în plin ev mediu pe o regiune foarte întinsă, având acum și unele interese și efecte sociale.

Idei și curente care se formau chiar între creștini au turburat de asemenea liniștea Bisericii. Oamenii intrau în ea de obicei maturi, aducând cu ei, fără să vrea, resturi de concepții și de năzuințe vechi, pe care le proiectau apoi în creștinism și le credeau confirmate sau satisfăcute de unele făgăduințe creștine. Imprejurări agitate, care să provoace reflecții asupra cursului vieții, nu lipseau, dimpotrivă. Persecuțiile erau cele mai obișnuite. Capitolul eshatologiei creștine era un teren propriu pentru diverse speculații verosimile, și el a rămas până azi cel în care se exercită mai mult și mai arbitrar imaginația sectară. De ideia parusiei se lega speranța unui viitor apropiat, bun și fericit, a unei izbăviri de toate relele pământești, după înfrângerea lui Antihrist, văzut într'un împărat persecutor sau altul. Transformată în fericire pământească, libertate și viață ușoară, a doua venire trebuia să fie un mileniu de biruință și de bucurie, după o viață de luptă și de suferință. Parusia era o mare speranță creștină, pe care cuvintele Mântuitorului o întăreau cu autoritate dumnezeiască și o făceau cu atât mai dorită și mai probabilă, cu cât semnele timpului păreau a se potrivi cu cele prevestite de Evanghelie.

El avea deci să vină, și intensitatea credinței și nădejdi primelor generații de creștini postula venirea Lui cu ardoare și cu urgență, ceea ce aducea în viața lor morală și socială pe de o parte o îmbunătățire sufletească de oameni pregătiți ca să primească pe Domnul, pe de alta o deslegare de cele pământești și delăsare de grijile vieții, care nu avea să mai dureze mult. Sfântul Apostol Pavel a trebuit să scrie Tesalonicenilor două epistole, ca să-i învețe că sfârșitul nu este cunoscut și iminent ca ziua de mâine. Evenimentele au încredințat apoi pe creștini că Biserica luptătoare are o așezare de lungă durată. Spirite din cele mai distinse au mângâiat totuși idealul mileniului fericit, ca Iustin Martirul.

Ceea ce era la început o așteptare generală, în sânul și în-

vățătura Bisericii, și s'a păstrat la unii ca un semn al puterii creștinismului biruitor, a luat deodată, în sec. II, forma unei psihoze contagioase, prin montanism, într'o regiune de exaltare religioasă din cele mai agitate, în Frigia, unde un fost preot păgân, Montan, a socotit a putea tâlmăci în condițiunile timpului și locului său semnele venirii glorioase a lui Iisus Hristos. El s'a crezut pe sine «Paracletul» făgăduit Bisericii, a reactivat harisma profeției, pe care o credea dăruită și unor femei vizionare, a cenzurat cu severitate viața și disciplina Bisericii și a promis mulțimii de naivi încântați sau speriați de prevestirile lui, că «Ierusalimul cel ceresc» se va coborî într'o zi anunțată în provincia lor însăși. Pe câmpia dintre Pepuza și Tymion, unde trebuia să se producă marele eveniment, mulțimea adunată la sorocul proorocit n'a putut firește să vadă nimic. Profetul a amânat parusia așteptată, a continuat să facă propagandă, a întins mișcarea în regiune, i-a dat impuls spre mai departe și montanismul a reușit să câștige, mai ales prin rigorismul său, pe cel mai mare scriitor și teolog latin din primele trei secole, pe Tertulian, înfocat adversar al altor eretici. Biserica a trebuit să țină primele sale sinoade și să înfrâneze înfierbântarea spiritelor, provocată de acțiunea unor entuziaști, care voiau să înceapă cu ei o epocă nouă, a Duhului Sfânt, care împlinea prin organul său Montan revelația Noului Testament. Milenariștii de mai târziu, ai evului mediu și ai celui modern, au reluat ideia și au mutat doar locul Ierusalimului ceresc de ici colo și din lumea veche în lumea nouă, ca Adventiștii, amânând unii după alții ziua cea mare a înnoirii lumii. Noii hiliaști sunt departe de a fi originali și de a fi produs vâlva lui Montan; ei au în plus cusurul de a fi desmințiți cu anticipație, din secolul al doilea, de a nu fi învățat totuși nimic din experiențele ce s'au făcut dela Pepuza Frigiei până acum și de a fi, din punct de vedere moral, inferiori asceților frigieni și eroismului lor în persecuții. Persistența ideii milenariste arată că nicio slăbiciune omenească nu se poate specula mai ușor decât naivitatea religioasă, care este accesibilă tuturor șarlatanilor și fanteziilor sectare.

Montanismul era în același timp o anticipare și o restabilire: anticipa venirea Domnului și restabilirea, după socotința sa, viața, disciplina și duhul Bisericii primare, revenind la starea ei dela început. În această îndoită iluzie și orientare, spre trecut

și spre viitor, cu pretenția unei mai bune înțelegeri a Sfintei Scripturi, montanismul deschidea drumuri care au caracterizat tendințele multor alte eresuri de mai târziu. Din punct de vedere social, el însemna o îngustare subită a vieții, pe care o reducea la o așteptare inactivă, în călduri profetice și mistice, a venirii Domnului. Totuși, ideia sfârșitului apropiat al vieții sociale obișnuite ducea montanismul la comunitatea bunurilor. Rigorismul moral excesiv practicat însă de montaniști, care tăgăduiau utilitatea sau justificarea a o mulțime de lucruri obișnuite, anticipând cu multe secole puritanismul calvinist și alte rigorisme ascetice, era un alt aspect antisocial al neoprofetismului sectar.

După misticism, raționalismul. Dogma Sfintei Treimi a constituit obiectul unor importante controverse dela sfârșitul sec. II. Problema era pur teologică, dar ea prezenta și un interes creștin mai general. În concurență religioasă cu iudaismul și cu păgânismul, trinitatea persoanelor dumnezeiești constituia un motiv de neînțelegere și poate o greutate pentru trecerea unora la creștinism. Creștinismul combătea politeismul și totuși admitea pluralitatea persoanelor dumnezeiești. Iudaismul interpreta monoteismul în sens strict și se scandaliza de dogma Sfintei Treimi. În dorința lor de a face înțeleasă dogma trinitară, creștinii au început s'o explice, ca să împace monoteismul cu dumnezeirea Mântuitorului, ca Fiu al unicului Dumnezeu. Unii au văzut în Treime trei moduri de revelare și de acțiune față de lume a unicei persoane dumnezeiești, care este succesiv Tată, Fiu și Duh Sfânt; alții au socotit pe Fiul și pe Sfântul Duh doar puteri ale persoanei Tatălui. Controversa a aprins multe capete și s'a întins cu iuțeală. Preoți ca Sabeliu, un episcop de Antiohia, Pavel de Samosata, mai mulți laici de diferite profesii, — un bancher, un curelar și alții —, au fost luați de curentul disputei și duși la erezie. Biserica a avut de înfruntat noi greutăți, pe care episcopul de Antiohia, om abil, cu legături lumesti și politice însemnate, le făcea mai mari prin poziția și prin aroganța sa. A trebuit — pentru prima dată — intervenția unui împărat, și încă persecutor, pentru ca episcopul condamnat de un sinod, să părăsească scaunul antiohian, de pe care Sfântul Ignațiu luptase cu suflet de foc împotriva ereziilor. Pavel de Samosata a fost depus, dar ideile lui au rămas în parte. Ele

prindeau teren, în însăși școala creștină dela Antiohia, în exegeza ei literală și în concepția ei teologică oarecum raționalistă, în comparație cu cea mistică a școlii alexandrine, cu exegeza alegoristă.

Se defineau astfel două direcții teologice, care au alimentat după aceea din belșug controversele creștine, cu păreri și cu atitudini contradictorii. Faptul nu este fără oarecare legătură cu preferințele și cu moștenirile filosofice ale celor două metropole creștine. La Alexandria se încetățenise alegorismul învățatului filosof religios evreu Filon și filosofia platonice și neoplatonică; la Antiohia exegeza gramaticală-istorică mai sobră a preotului Lucian, care ducea la o teologie mai raționalistă. De departe și pe cale ocolită, spiritul omenesc căuta să se alăture creștinismului, de astă dată spre a-i servi ca instrument dialectic pentru gândirea, argumentarea și formularea adevărilor dogmatice. Aplicarea lui în teologie era firească și necesară. Sfânta Scriptură revela în cuvinte puține și simple adevăruri teologice înalte, care, într'o lume de cultură filosofică, frământată de toate ideile, se cereau exprimate în forme adecvate unei metafizici creștine.

Marile erezii hristologice au plecat dela dorința și dela necesitatea de a se rezolva și a se prezenta teologic problemele legate de persoana Fiului lui Dumnezeu. La originile disputelor stau idei antiohiene. Preotul alexandrin Arie studiase la școala preotului Lucian, unde ecoul formulelor subtile ale antitrinitarului Pavel de Samosata dăinuia încă. Lupta a luat proporții uriașe, cuprinzând toată Biserica și neliniștind chiar imperiul. Veacul IV, veac de biruință creștină împotriva păgânismului, a adus asupra Bisericii cea mai mare amenințare, pe cea a împerecherii și a turburării dinlăuntru, a contestării unei credințe mântuitoare. Dohetismul gnostic fusese învins prin însăși aberația sa. Teologia arianismului era mult mai periculoasă. Ea folosea cu îndemănare sf. Scriptură, argumenta dialectic, lupta cu armele unui spirit ascuțit, tenace și talentat, de pe poziție creștină. Un slujitor al lui Hristos sguiduie cu îndărătnicie sec-tară edificiul Bisericii, numeroși episcopi cad în mreșile lui, rivalități personale înveninează disputa, împăratul însuși oscilează, după ce sinodul I ecumenic rezolvase problema teologică, ereziarhul reușește cu abilitate și oportunism să obțină un fel

de amnistie. Atanasie cel Mare luptă mai mult singur împotriva, consumându-și viața în exiluri repetate, mulți episcopi ezită, sunt neînțelegători sau slabi. Constanțiu și Valens încearcă să supună ereziei Biserica și lumea creștină «gemea și se mira — cum zicea Ieronim — că a ajuns ariană». 3).

Abia scăpată de persecuții, care duraseră aproape trei secole, Biserica intra într'o vâltoare care avea s'o agite timp de alte patru: După arianism, — pnevmatomahismul, apolinarismul, nestorianismul, monofizismul, monotelismul, în șir lung și neîntrerupt de controverse și de erezii, ieșite una din alta sau una împotriva alteia, în șir lung de sinoade locale și ecumenice, de scrieri polemice, de măsuri bisericești și imperiale, de anateme și de exiluri, de turburări și de sfâșieri, care au întristat și însângerat multe inimi creștine și au mâhnit în deosebi pe cea dumnezeiască a lui Iisus Hristos, Mântuitorul. Se certau pe El ai săi, se învrăjbeau, se bârfeau și se prigoneau între ei cu patimă omenească, rupea Biserica și o expuneau râsului Iudeilor și păgânilor, — creștinii, care în secolele de persecuție sângeroasă uimiseră lumea cu credința, cu solidaritatea și cu dragostea lor.

N'a rămas problemă hristologică și teologică nepusă de aceste erezii răscolitoare, în care rolurile de adversari ai Bisericii dreptcredincioase le joacă, nu păgâni, nu gnostici, nu filosofi din afară, nu oameni simpli, ci preoți și episcopi și patriarhi și papi, teologi cu învățătură înaltă, ispitiți de demonul amorului propriu și al părerii personale subiective, care patronează toate ereziile și toate sectarismele.

Din fericire, credința cea dreaptă a sfintei Scripturi și a bunului simț tradițional a biruit aceste mari greutăți, dar pericolul a fost mare la vremea lui, și unele urme au rămas până azi. Popoare întregi, din cele germane, s'au convertit la început la creștinismul arian, iar în eterodocșii orientali (Iacobiți, Armeni, Chaldei, Maroniți, Abisinieni) supraviețuiesc nestorianismul, monofizismul sau monotelismul, ca erezii altoite la ei pe sentimentul național al unor popoare care n'au voit, din antipatie, să se supună credinței împăratului dela Bizanț și au ușurat apoi biruința islamismului împotriva imperiului ortodox.

3. *Dialogul contra Luciferienilor*, 19.

Controversele hristologice au adus de asemenea primele fricțiuni între Constantinopole și Roma, au produs o schismă — pe cea acachiană, de 35 de ani (484-519) — și au motivat introducerea în Simbolul credinței a formulei Filioque în Apus, cea mai importantă inovație latină din cele desbătute în procesul schismei dintre cele două Biserici, despărțite formal din sec. XI.

Din epoca de mari frământări teologice a ereziilor hristologice a rămas totuși un câștig de mare preț, care face tăria și siguranța de sine a Bisericii Ortodoxe. Dogma creștină s'a lămurit și s'a fixat în hotărâri sinodale și în scrieri patristice pentru totdeauna. Problema hristologică s'a pus și s'a discutat atunci biblic, teologic și rațional pe toate fețele. Timpurile mai noi, care au adus mulțime de idei eretice sau protivnice creștinismului și care au tălmăcit în fel și chip persoana lui Iisus Hristos, n'au adus nimic nou, care să nu fi fost pus în discuție de ereziarhii creștini și de adversarii necreștini ai Bisericii vechi. Sinoadele ecumenice și sfinții Părinți au tras hotărele dreptei credințe în forme care nu se mai pot schimba și pe care le păstrează întocmai singură Biserica Ortodoxă. S'au înlăturat erorile, s'a stabilit o regulă de credință în Simbolul credinței și s'au înșirat ca de pază în lungul secolelor hotărârile sinoadelor ecumenice și scrierile pline de învățătură dreaptă și adâncă ale sfinților Părinți.

Cu situația socială, ereziile antitrinitare și mai ales cele hristologice nu au nicio altă legătură, decât pe aceea că ele deveneau populare, mai ales cele din urmă, interesând nu numai pe ierarhi, pe teologi și pe împărați, ci toată lumea creștină, mai ales în Răsărit. Controversele ieșeau dincolo de cadrul școlilor și al sinoadelor și aveau răsunet adânc în masa credincioșilor, care participau în felul lor la marea bătălie teologică și își arătau sentimentul, adeziunea sau aversiunea lor față de ereziarhi. Problemele religioase în general erau atunci mai mult decât azi probleme populare. Chestiuni care ar lăsa nepăsător pe omul modern, erau atunci la ordinea zilei, în școli, în case, în birouri, în magazine, în ateliere, în mănăstiri, în armată, pe apă și pe uscat. Când controversa se purta asupra unei chestiuni care atingea inima credincioșilor, ei urmăreau mersul luptei și manifestau interesul și bucuria sau nemulțumirea lor. Pe când părinții dela sinodul al III-lea ecumenic (Efes 431) discutau

cu aprindere chestiunile ridicate de teologia lui Nestorie, care contesta Sfintei Fecioare titlul de Născătoare de Dumnezeu, mulțimea de credincioși adunați în jurul bisericii unde se țineau ședințele, aștepta cu înfrigurare hotărârea sinodului. Anunțându-se condamnarea ereziei, mulțimea a început să strige: θεοτόκος, θεοτόκος. Era consensul poporului cu hotărârea sinodului ecumenic. Poporul colabora în felul său la stabilirea învățăturii drepte, nu cu știința lui teologică, ci cu pietatea și cu grija sa de a nu se schimba tradiția Bisericii. Este un interes specific mai ales Orientului creștin, unde Ortodoxia este acord cu sf. Tradiție și unanimitate teologică, nu doctrina unui singur om — teolog sau șef bisericesc. În Orientul ortodox, nu s'ar fi putut adăoga sau scădea nimic din Simbolul credinței, așa cum s'a făcut în Apus cu Filioque. S'a invederat și în felul acesta caracterul popular al Bisericii Ortodoxe.

Ereziile hristologice au apărut în Orient și au turburat mai ales Orientul. Ele au adus, cum am spus, și primele fricțiuni bisericești între cele două părți ale lumii creștine. Occidentul însuși a avut ereziile și schismele sale, fie ca ecou al unor erezii orientale, fie ca dispute proprii, potrivite cu preocupările lui de natură mai practică — morală și chiar socială. Donatismul, pelagianismul și priscilianismul sunt cele mai importante, și mai caracteristice.

Prima, donatismul, este socotită ca «tipul original»⁴⁾ al tuturor sectelor. Ea răsărea în chip curios, ca o schismă, dintr'o controversă în care unele confuzii și atitudini personale agravau o discuție, care putea să nu ducă la desbinare. Dintr'o dublă alegere de episcop la Cartagina, ieși o opoziție ireductibilă între două partide bisericești, dintre care unul acuza pe celălalt că tolerează un episcop nedemn de scaun, pentru că ar fi fost hirotonit de un «traditor». Dela persoane se trecu la principii. Donatiștii afirmau că Sfintele Taine nu sunt valabile, dacă cei care le săvârșesc nu sunt vrednici, și se ridicară ca singură Biserică adevărată, curată împotriva celeilalte. Rigorismul african al lui Tertulian și Ciprian, reminiscențe din timpul controversei pentru valabilitatea botezului ereticilor,

4. Ernst Troeltsch, *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*. Anastatischer Neudruck, Tübingen 1919, p. 371, n. 165.

care arătase în deosebire de concepții pe Ciprian și Firmilian al Cezareei Capadociei față de Ștefan al Romei, amestecul unei femei bogate și mai ales fanatismul propriu Africanilor făcură din ceartă o schismă, care luă proporțiile unui adevărat războiu civil. Puterea imperială interveni pentru reprimarea mișcării, care devine o cauză africană. Ea se complică și cu motive naționale și sociale. Se făcu zadarnic uz de sinoade și de măsuri aspre. Cete de țărani și de sclavi fugiți dela stăpâni, numindu-se «milites Christi» sau «agonistici», numiți de ortodocși «circumcelliones», cutreeră Africa, jefuind, ucigând, dărâamând case, biserici, terorizând pe ortodocși, voind altă ordine bisericască și socială. Impărații oscilează între măsuri mai aspre și mai blânde. Augustin mai târziu se ostenește zadarnic să-i readucă pe donatiști la Biserică. Ei se îndărătniceau să se socotească Biserica cea curată și sfântă, numind pe cea ortodoxă «Biserica întinată a traditorilor». Abia năvala Vandalilor a slăbit donatismul în sec. V, pentru a-l potoli apoi cucerirea arabă.

Augustin a avut de luptat de asemenea cu **pelagianismul**. Aceasta aducea doctrinei soteriologice a Bisericii corecturi care schimbau însăși poziția omului față de Dumnezeu în opera mântuirii. Păcatul originar, zicea Pelagiu, încărca numai contul primului om. Urmașii lui nu-l moștenesc și sunt capabili de mântuire prin propria lor voință. Harul dumnezeesc nu este indispensabil. Concepția pelagianismului despre om era stoică, dar consecințele ei teologice erau importante pentru viață. Pretexând că evită o eroare maniheică, pelagianismul admite că păcatul nu este inerent naturii umane, că omul poate să nu păcătuiască, dacă voiește, că el este autorul și suveranul mântuirii sale. În rigorismul imprimat pelagianismului de călugărul Celestius, bogații nu se pot mântui decât renunțând cu totul la avere, chiar dacă ar face fapte de bine ⁵⁾.

Cugetând împotriva erorii pelagiene, Augustin însuși depăși limita doctrinei ortodoxe, afirmând mântuirea numai prin predestinație, ceea ce trebuia să descurajeze pe creștin, tăindu-i avântul spre fapte bune și spre desăvârșire morală, care nu mai foloseau mântuirii lui, dacă el nu era anume predestinat pentru aceasta. În controversă apărură **semipelagianismul**, în care

5. J. Tixeront, *Histoire des dogmes*, t. II, ed. 6, Paris 1921, p. 447.

monahul oriental Casian rezolva problema la mijloc, între pelagianism și Augustin, combătând predestinația absolută. Teoria lui Augustin a fost reluată în evul mediu și în timpurile mai noi de alții și a întemeiat nu cu puțin doctrina eclesiologică și soteriologică a protestanților, mai ales a lui Calvin. Din instrument de apărare a doctrinei Bisericii, ea a ajuns astfel armă de luptă împotriva ei.

Câteva idei eretice din acest sfârșit de lume veche prevesteau unele păreri raționaliste moderne. Un laic Helvidius, fără pregătire pentru problemele teologice, contesta spre sfârșitul sec. IV fecioria Maicii Domnului. Un călugăr Jovinian, schimbând viața ascetică aspră cu una de lume, anunța mântuirea universală prin botez și prin credință, fără fapte, idee care turbura pe mai mulți alții și ducea la desființarea moralei creștine ⁶⁾.

Preotul **Vigilanțiu**, un fost sclav, contesta utilitatea monahismului, socotindu-l o dezertare dela datorile vieții și o împușinare a cetățenilor utili statului, idee interesantă într'un timp când imperiul avea tot mai mult nevoie de cetățeni și de ostași pentru a-i opune barbarilor. **Vigilanțiu** propunea ca averile să se împartă mai bine câte puțin săracilor, decât să se trimită mănăstirilor din Palestina. El înlătura cultul sfinților și venerarea moaștelor, socotite idololatrie, și concepea o adevărată «secularizare» a Bisericii.

Să amintim în acest loc aversiunea iconoclasmului pentru cultul icoanelor, căruia unii istorici i-au atribuit mai ales cauze sociale (N. Iorga) și care a turburat pentru prejudecățile cu caracter iudaic, mahomedan și neomaniheic (pavlician) ale împăraților iconomahi din sec. VIII-IX nu numai Biserica ortodoxă mai mult de un secol, după potolirea disputelor hristologice, dar a turburat în oarecare măsură înseși raporturile bisericesti și politice dintre Orient și Occident, contribuind la pregătirea terenului pentru schismă, prin învrăjbirea dintre Roma și Constantinopole pentru provincia Iliricului și pentru Italia de sud, scoase de Leon III Isaurul, iconoclast și deci eretic, de sub jurisdicția papii. Orientul și Occidentul începeau să nu se mai înțeleagă. Hotărârile sinodului VII ecumenic erau răstălmăcite și

6. Ibidem, p. 247.

contrazise în statul lui Carol cel Mare, care favoriza în același timp și adausul Filioque la Simbolul credinței, spre scandalizarea Grecilor.

Biruind ereziile iudaizante, gnostice, milenariste, antitrinitare, soteriologice și hristologice, Biserica veche ne lăsa o doctrină, un cult, o moștenire teologică și liturgică, ce nu-i mai putea fi disputată. Dar demonul ereziei este cel mai perseverent și mai pervers din câți există și cel care se lasă mai greu abătut dela opera sa nefastă. El păstra pentru mai târziu germeii unor noi confuzii și agitații în sânul creștinismului, căutând iarăși să pătrundă în sanctuarul lui, pe cărarea întortochiată ce venea dinspre teologia păgână. Pe când Orientul întreg era încă agitat de disputele hristologice, la celălalt capăt al lumii creștine, în Spania, **priscilianismul** realiza un mozaic de eresuri cu idei gnostice, antitrinitare, astrologice, rigoriste și libertiniste în același timp, o combinație din cele mai bizare de erori adunate din toate părțile, sprijinită pe o interpretare alegorică abuzivă și pe cărți apocrife. Maniheismul mai ales se ascundea sub această și sub alte forme, pentru a întoarce împotriva Bisericii fanatismul unor secte din cele mai rebele⁷⁾.

Orientul și Occidentul le-au cunoscut deopotrivă. Imbrăcând o haină mai biblică și mai creștină decât vechiul maniheism persan, **pavlicianismul**, **bogomilismul**, erezia **Catarilor** și **Albigenzilor**, sub diferite nume, au întreținut timp de secole, din Asia mică până în Apusul Europei, spiritul sectar ireductibil de origine păgână. Neomaniheismul, — cum sunt numite la un loc aceste erezii medievale, prezintă un sistem dualist și rigorist, complicat, cu aparențe de veche învățătură și viață creștină. Dualism gnostic, dochetism, dispreț pentru Vechiul Testament și pentru Sf. Fecioară Maria, antitrinitarism, respingerea sfințelor taine și a faptelor bune, mai multe alte resturi de idei desgropate din cimitirul vechilor erezii figurau în acest amestec de eresuri, care a frământat mult timp o parte din lumea creștină, chiar în apropierea noastră, și au lăsat urme în pietatea și literatura populară prin bogomilismul bulgar.

7. Pentru prima dată s'a întrebuințat atunci pedeapsa cu moartea împotriva ereticilor. Priscilian și șase sectanți au fost executați la Treveri (385), din ordinul împăratului uzurpator Maximus.

Creștinismul nu mai era de astădată disprețuit, dar oarecum tolerat, ca de vechii gnostici; era înlăturat cu fanatism radical și subversiv, prin pătrunderea ereziei în cuprinsul teologiei și al Bisericii creștine. Căderea omului în păcat era socotită o binefacere, ca ridicare împotriva legii Duhului celui rău, întruparea, patimile, moartea și învierea Mântuitorului erau simple aparențe, crucea era semnul blestemului, odioasă ca și icoanele și moaștele sfinților, sentiment comun azi sectelor protestante. Pavlicienii aveau prezența că se întemeiază pe însuși sf. apostol Pavel și că reînființează Biserica lui, luându-și nume din epistolele pauline. Un șef al lor, Serghie, a avut chiar ideea de a se crede Tyhic reîntrupat, (admiteau teoria transmigrării), Paraclet, bunul păstor, capul trupului lui Iisus Hristos și se lauda că a alergat dela Răsărit până la Apus și dela Miazănoapte până la Miazăzi pentru a predica Evanghelia. Cu buretele lui eretic, acest nebun ștergea Biserica de pe fața pământului, pentru a-și putea închipui că o înființează abia el. Plutind în ape cu totul păgâne, alți eretici medievali orientali adorau soarele (ca Arevurzii din Armenia), negau nemurirea sufletului și providența (Tondraciții), sau adoptau cultul demonilor și al lui Melhisedec, practicând astrologia și ținând Sâmbăta (Atinganii).

La fanatismul sectar al neomaniheilor se adăuga ura lor împotriva statului. Pavlicienii, refugiați la Arabi, deveniseră un pericol politic pentru imperiul bizantin, în care făceau incursiuni, iar bogomilismul din Bulgaria era ajutat de sentimentul național împotriva elinizării prin Biserică. O situație economică grea ducea poporul spre Bogomili, în frunte cu preoți și cu călugări bulgari. În Macedonia, nemulțumirea devine revoltă împotriva ierarhiei bogate⁸).

În Apus, unde situația era în această privință mult mai rea, nemulțumirea a fost și ea mai mare. Dacă Albigenzii și Catarii au atras asupra lor «cruciade» și inchiziția, ca luptă de exterminare, în care puterea bisericească și politică erau aliate împotriva lor ca a unui dușman comun, nu este doar pentru ideile lor rătăcite, ci mai ales pentru atitudinea lor socotită antisocială și periculoasă de Biserica papală și de statul francez. Grijă celor

8. W. N. Slatarski, *Geschichte der Bulgaren, I. Teil* (Bulgarische Bibliothek), Leipzig 1918, p. 192.

două puteri era întemeiată, întrucât starea de lucruri lăsa în adevăr de dorit, și aceasta nu din vina ereticilor. Biserica devenea o instituție lumească bogată, preocupată de politică și de cele pământești. Societatea era organizată feudal. Episcopii erau seniori cu domenii, castele, vasali și armată; papa avea un stat al său, cardinalii și clerul superior în general trăiau lumește în lux, plăceri, intrigă și interese omenești. Clerul de jos, ca și poporul, trăia greu și era în chip firesc rău impresionat de caracterul lumesc al vieții ierarhilor săi, nepăsători de cele spirituale. Ereticii își luau dreptul de a acuza o Biserică bogată și faptul că chiar unii clerici au împărtășit nemulțumirea ereticilor dovedește că mișcarea avea un interes social-reformator mai general.

Această nemulțumire cu caracter social și popular nu era anume de origine eretică. O dovedesc curentele de reformă a vieții morale și sociale pornite din însuși sânul Bisericii. În sec. XII-XIII, ele sunt numeroase. Aceasta se explică prin faptul că puterea papală, care se afla în mare creștere dela jumătatea secolului XI și mai ales dela Grigore VII, centraliza tot mai mult conducerea Bisericii, devenea mai apăsătoare și mai abuzivă, importanța legărilor papale și a curiei papale devenea tot mai mare, ea crescând cu însăși puterea și centralizarea papală și limitând tot mai mult drepturile ierarhiei naționale. Cearta pentru investitură și reforma papilor din sec. XI nu emancipase cu totul clerul superior de sub influența puterii și vieții lumești, beneficiile și averile bisericesti serveau de multe ori pentru scopuri personale pământești, contactul cu Orientul ortodox prin cruciade făcuse cunoscută Apusului o lume în care raporturile dintre Biserică și stat, dintre cler și credincioși, erau altele și situația morală a clerului era mai bună decât în Occident, unde viața clerului era pătată de concubinaj și de simonie, păcate care scandalizau nu numai poporul, ci și pe unii din conducătorii Bisericii.

Absolutismul papal, abuzurile curții papale, bogăția și viața lumească a cardinalilor și a multor ierarhi, participarea lor activă la viața politică, la conflicte și la războaie, neglijarea acțiunii filantropice a Bisericii, produceau nemulțumiri, critici, proteste, mișcări anticlericale și antibisericesti. Elemente laice se ridică împotriva stării morale și sociale patronate de conducerea

Bisericii, cer întoarcerea la simplitatea și la austeritatea vieții evanghelice, revendică dreptul de a predica și de a citi Sf. Scriptură în limba poporului. Împotriva centralismului și absolutismului papal se afirmă individualismul, împotriva bogăției clerului se cere sărăcie apostolică, împotriva speculațiilor scolastice se simte nevoia unei vieți de pietate, împotriva raționalismului se ridică mistica. Un amestec ciudat de idei sectare și reformatoare, în care eretici și oameni credincioși, laici, clerici și monahi, teologi și oameni simpli se ridică împotriva profanării Bisericii, a «secularizării» ei, dă acestui timp de apogeu al puterii papale o mișcare caracteristică spre o reformă morală și socială, pe care Biserica oficială n'o făcea dela sine.

În general, ereziile care reapar din sec. XI provin din elemente mistice și sociale, care se găsesc sau au răsunet în popor, cu care se unește clerul de jos. În piețe și pe străzi se cerea reforma Bisericii. Fermentul se agita pretutindeni. El părea pentru vremea de atunci antisocial, contrariu adică structurii sociale, văzute sub aspect religios. Se ataca organizația economică și politică pe teme antibisericești și antidogmatice. Secanții erau reformatori sociali pe marginea ereziei. Se nega în fond Biserica în originea ei ierarhică și socială și în instituțiile ei sacramentale, pentru participarea ei predominantă la bogății, la viața politică și lumească. E o reacțiune antisocială și antibisericească, la care se unesc instincte secrete de sectă și ostilități maniheice. Problema socială se pune pe teren religios. De aceea, ereziile evului mediu occidental erau mai mult mișcări populare și sociale cu aspect religios și cu caracter disident și sectar, decât teorii bine formulate. Structura socială a vremii fiind religioasă, revendicările iau o formă de erezii, de curente antibisericești. Revendicările sociale — și din punctul de vedere al timpului — erorile sociale, se exprimă în termeni religioși, pentru că societatea laică și politică era considerată în lăuntru Bisericii, nu în afara ei. De aceea, cei care nu aveau la ordinea religioasă și socială stabilită, erau disidenți și nonconformiști, adică eretici și rebeli, — și în ordinea religioasă și în cea politică. De aceea, de asemenea, Biserica și statul medieval s'au unit în

combaterea lor: Puterea laică a colaborat cu inchiziția bisericască⁹⁾.

În neputință de a stăruia asupra fiecărui afluent al acestui mare curent de înnoire a vieții creștine, care cerea întoarcerea la viața creștinilor vechi, vom enumera doar pe agenții lui mai importanți. Pe lângă sectarii cu idei neomaniheice amintiți, cu idei gnostice și iudaizante-ebionite, sunt două categorii mai însemnate de protestatari împotriva abaterii Bisericii și în deosebi a conducătorilor ei dela datoria lor de slujitori ai lui Hristos și urmași ai Sfinților Apostoli, care au trăit în sărăcie și în virtute evanghelică. Unii sunt entuziaști și apocaliptici, alții tradiționaliști și panteiști. Se produce o răscolire, un amestec și o fierbere de idei caracteristică epocilor agitate și muncite de contraste. Fanatismul, demagogia, succesul conducătorilor mișcării arată aversiunea poporului față de clerul corupt. Uneori acești reformatori înșiși sunt de calitate morală inferioară, ceea ce nu constituie însă o scuză pentru imoralitatea clerului.

Tanchelm, care pe de o parte tună împotriva dărilor bisericesti, pe de altă parte atacă cultul și înfruntă disciplina Bisericii, este ucis în cele din urmă de un cleric. Unui **Manasse** se alătură un preot (**Evermacher**), care predică împotriva papei și a clerului. Biserica fiind declarată coruptă, se revendică pentru laici dreptul de a săvârși Sfintele Taine. Purgatoriul e tăgăduit, cultul sfinților înlăturat, rugăciunile pentru morți socotite inutile, faptele de merit prisoselnice contestate. Se întrevede protestul împotriva teoriei și a abuzului indulgențelor. Preotul **Pierre de Bruys** pornește chiar cu partizanii săi în Sudul Franței să distrugă bisericile, Dumnezeu putând fi adorat oriunde. Excesul lui de îndrăsneală i-a fost fatal: Poporul l-a ars de viu, pentru că, distrugând un crucifix, frigea pe el care în Vinerea Patimilor. Un exaltat, **Eude (Eon) d'Etoile**, se socotea Fiul lui Dumnezeu și întemeietorul unei mari împărății, iar diaconul cistercian **Henri de Lausanne** vrea de asemenea să schimbe situația Bisericii și a societății și atacă pentru aceasta clerul superior. În Sudul Franței, unde acest curent era mai puternic, seniorii înșiși îl întrețineau, găsindu-se în concurență de putere, de

9. De văzut pentru acestea Luigi Sturzo, *L'Eglise et l'Etat*, Paris 1937, pp. 106-195.

avere și de influență cu clerul superior. Este tocmai teritoriul pe care prinseseră rădăcini mai adânci și ideile neomaniheice ale Catarilor și Albigenzilor.

Aiurea, la Anvers, un preot învață că sărăcia șterge toate păcatele, că ea este o virtute și că necurăția nu este un păcat pentru cei săraci. El renunță în consecință la toate bunurile și trăește în completă sărăcie. **Capuciații** francezi învață libertatea și egalitatea universală, iar **Arnoldiștii** italieni separă complet domeniul bisericesc de cel politic, predică virtuți sociale și jefuesc bisericile. **Stedingienii** germani, care erau contra clerului și a dărilor bisericesti, pornesc și ei la distrugerea bisericilor și reiau unele idei păgâne. Pe această pantă ajung la idololatrie, adorând pe însuși Satan — idee neomaniheică — și duc viața desfrânată. Ura lor fanatică împotriva papei și a clerului îi făcea utili intereselor imperiale și gibeline în lupta dintre papi și împărații germani din dinastia Ștaufilor.

Un puternic și caracteristic curent de reformă morală-socială este cel al **Valdenzilor**. Un negustor bogat din Lyon, Petru Valdo (sec XII), convertit prin lecturi biblice și aghiografice la viața în sărăcie, își împărți averea între soție și săraci, într'un an de foamete, și porni o acțiune apostolică de mare răsunset. În ținută simplă și în sărăcie, partizanii lui pornesc doi câte doi — ca cei șaptezeci trimiși de Mântuitorul (Luca X, 1), — ca să predice virtuțile evanghelice. Apariția acestor «săraci dela Lyon», «leoniști» sau «insabatați», făcea mare impresie și mișcarea lor avu succes. Sfânta Scriptură se traduce în limba poporului și se citește cu zel, ca o carte nouă. Curentul ajunge să se îndrepte în chip firesc împotriva autorității bisericesti, conflictul cu ea devine inevitabil. Măsurile ce se iau întăresc însă mișcarea și o îndepărtează de Biserică. Ea se retrage în umbră și devine sectară. Petru Valdo hirotonește preoți și diaconi, ca un «*praepositus et pontifex omnium*». Valdenzii prind idei din atmosfera timpului, resping purgatoriul, indulgențele, rugăciunile pentru morți, cultul sfinților, serviciul militar, vărsarea de sânge, pedeapsa cu moartea, — acestea din urmă, idei pe care le avuseseră și unele secte orientale vechi și înaintea lor Eesenienii iudei și le vor avea mai multe secte noi.

Valdismul s'a întins în câteva țări și a durat. Deși împărțit și urmărit de inchiziție, el s'a revărsat parte în protestantism,

parte dăinuiește mai ales în Italia (c. 30.000), ca un ecou medieval al protestului credincioșilor laici împotriva unei ierarhii care nu-și înțelegea chemarea.

De observat, în latura socială a mișcării valdise, că ea a atras o asociație frățescă de meseriași, **Humiliații** dela Milan, țesători și postăvari, că cei desăvârșiți (perfecti) renunțau la munca manuală pentru a sluji cuvântului și că secta este edificatoare pentru starea moralo-socială a creștinătății occidentale din epoca de mare putere a papalității. În locul și împotriva clerului, predicatori laici trăiesc și predică «viața apostolică», «Evanghelia săracilor», descoperă farmecul Sfintei Scripturi, o pun la îndemâna poporului în limba lui, au succes din cauza insuficienței morale și misionare a clerului.

Nemulțumirea era aproape generală. Ea făcea să se dorească o reformă bisericească și socială, și pentru că nici Biserica nici statul n'o făcea, o fac, atribuindu-și chemare de profeți, diferiți entuziaști, proiectând într'un viitor mai apropiat sau depărtat, un veac nou și fericit, o epocă de aur a Sfântului Duh.

Ioachim de Flora († 1202), care predica reînnoirea Bisericii, dispariția corupției din sânul ei și venirea unei perioade a Sf. Duh era un abate cistercian din Calabria, cinstit ca un sfânt. Alegorist cu avânt profetic, el credea a fi găsit în Sf. Scriptură temeiul a trei mari epoci: a Tatălui (înainte de creștinism), a Fiului și a Sf. Duh sau a «Evangheliei eterne» (Apocalipsa XIV, 6). Aceasta trebuia să înceapă la anul 1260, când se împlineau 42 generații a 30 de ani dela Hristos (Matei I, 17) și avea să fie epoca Bisericii spirituale desăvârșite, a săracilor, a libertății, a păcii, a unei societăți fără clase sociale.

O asemenea epocă de îndreptare și de perfecțiune creștină era postulată ca o consolare pentru lipsurile morale ale Bisericii medievale. Este de reținut că se dorea și se profetea această schimbare a Bisericii, se visa o Biserică viitoare curată, în timpul celei mai mari puteri papale, a apogeului ei, sub Inocențiu III, sub care, în timp ce statele Europei se închinau ca vasale la picioarele lui, iar imperiul ortodox al Bizanțului era ca și răpus de cruciați prin luarea Constantinopolei, apele subterane ale crezilor neomaniheice și revolta fățișă a unor credincioși amenințau edificiul Bisericii, iar din sânul clerului însuși se ridică alegoric și profetic protestul unora din cei mai buni.

În spiritul de nemulțumire cu starea Bisericii și de năzuință spre o reformă morală, se înființează, din inițiativă particulară, «ordinele cerșetoare», franciscan și dominican, care predică și practică sărăcia, trăind din ceea ce căpătau pentru slujirea cuvântului. Papii le autorizează cu ezitare, le supraveghează și le folosesc, făcând din Dominicani instrumentele inchiziției împotriva ereticilor. Creația bunului Francisc din Assisi, cel ajuns din bogat sărac și numit «sărăcuțul» (Il Poverello), nu se putea împăca bine cu adaptarea la condițiile unei organizații expuse la îmbogățire prin chiar daniile credincioșilor. Următorii spiritului lui evanghelic și votului sărăciei depline, o parte din Franciscani se împotrivesc oricărei agonișiri de bunuri în ordinul lor și se ridică apoi cu vigoare contra bogăției Bisericii și a clerului în general. Imprejurările îi aduc pe acești «spirituali» în conflict cu autoritatea papală. Ioan XXII îi condamnă caeretici, pentru a fi afirmat că Mântuitorul și Sfinții Apostoli n'au posedat nici un fel de avere (1323). Încercarea de a aduce Biserica romano-catolică la virtutea sărăciei apostolice nu reușea nici din afară nici dinăuntru. Aceasta menținea și sporea nemulțumirea, ridica noi adversari Bisericii și pregătea terenul pentru acțiunea îndrăsneată a prereformatorilor din sec. XIV-XV. Idei bizare se strecoară în această atmosferă încărcată, în care se atacă nu numai bogăția și autoritatea abuzivă a ierarhilor, ci și dogmele și practicile Bisericii. Împărăția Sfântului Duh, care trebuia să înceapă ca veac nou, avea mai mult decât un profet. Un impostor, Andrei Saramita, cinstea cu cult pe o văduvă bogată, Wilhelmina (1282), care înființase la Milan o pioasă asociație de binefacere, o socotea întruparea Sf. Duh și vestea o ierarhie nouă, în locul celei vechi, care trebuia să dispară. Scaunul papal urma să fie ocupat de o călugăriță, **Mayfreda**, în care Sf. Duh se întrupa, după moartea Wilhelminei, iar aceasta avea să vină din nou și să se înalțe la cer, ca Mântuitorul. Interesant iarăși că scaunul papal era ocupat de celălalt corifeu, emulul lui Inocențiu III, Bonifaciu VIII, care, împotriva spiritului timpului și a trezirii sentimentului național și popular, căuta să ridice mai sus încă puterea papală, și așa excesivă și abuzivă până la scandal.

Dintre iluminații care stăruesc în ideia prefacerii Bisericii și a lumii, amintim pe **Gerard Segarelli**, care se socotea rându

de Dumnezeu să readucă el epoca apostolică și să cheme lumea coruptă la pocăință, un fel de auto-Mesia. Partizanii lui, «frați și surori», numiți și «Frați apostolici», trăiau în sărăcie totală, care era condiția sfințeniei. El însuși își vânduse căsuța, aruncase banii copiilor pe stradă și colinda țara predicând pocăința. Urmașul lui, **Fra Dolcino**, atacă direct Biserica papală, «desfrânată Babilonului», și o amenință cu judecata și pedeapsa apropiată. Retras cu partizanii lui într-o poziție de munte, apărată cu tranșee, lângă Vercelli, întreprindea expediții de jaf împrejur. A susținut un atac înarmat, a fost prins și ucis la începutul «captivității babilonice» a papilor dela Avignon (1307). Fra Dolcino socotea patru perioade în istoria lumii. A treia, care începuse cu Constantin cel Mare și în care, mai ales dela Carol cel Mare, clerul fusese năpădit de poftă și de bogăție, se sfârșea atunci. Cu Gerard Segarelli începea a patra, care inaugura domnia definitivă a virtuții și a sărăciei. În această nouă lume și Biserica, urma să se practice comunitatea bunurilor.

Și iată un profesor de teologie din Paris, **Amari de Bène** (Amalrich de Bena), învățând panteismul și făcându-se întemeietor de sectă, care vorbea de o întreită întrupare a lui Dumnezeu, ca Tată în Avraam, ca Fiu în Hristos și ca Sf. Duh în fiecare credincios. Sfintele Taine erau respinse, papa numit Antihrist, morala creștină suprimată. Un alt magister parizian, acesta de filosofie, **David de Dinant**, aristotelician, învăța de asemenea panteismul și ajungea la materialism. Un raționalist, **Ortlieb**, și partizanii lui învățau la Strasbourg veșnicia lumii și socoteau pe Iisus ca fiu natural al lui Iosif și al Mariei; practicau rigorismul prin abțineri dela căsătorie și aspre exerciții de penitență. **Frații și surorile Spiritului liber**, numiți și «homines intelligentiae, Adamiți, Schwestrioni», proclamau deplina emancipare a spiritului și a cărnii, impecabilitatea omului unit cu Dumnezeu și inutilitatea, ba chiar primejdia tainelor bisericesti.

Acestea și alte idei apocaliptice, fantastice, panteiste, anti-nomiste sau rigoriste, excitau spiritele și produceau o psihoză sectară, care ducea la excесе din cele mai curioase, cum au fost cele ale flagelanților. Profețiile ioachimiste despre perioada Sf. Duh au produs o manifestare de pietate și de penitență caracteristică acestei încordări și confuzii sufletești. Cete de sute, de

mii sau chiar zeci de mii de **flagelanți**, credincioși de ambele sexe, de diferite clase sociale, de toate vârstele — chiar copii — pornesc din Italia, la Perugia, apoi în alte părți, până în Germania, în procesiuni de penitență, cu rugăciuni și cântări religioase, în așteptarea zilei celei mari a venirii Domnului, care trebuia să găsească lumea pocăită și îndreptată. Incolonați câte doi, mergeau pe străzi, jeluindu-se, oftând, vărsând lacrimi, ca pentru patimile Mântuitorului. Goi, chiar iarna, purtând fiecare un biciu de piele, se loveau cu el peste umeri până la sângerare. Autoflagelarea se practica și în case, ca act de penitență, în așteptarea Domnului. Această stranie manie penitențială izbucni din nou la 1349, după ciuma neagră, care a secerat în anii 1347-48, — se crede — 60 milioane de vieți în Asia și Europa. Alte calamități: cutremure, furtuni mari, inundații, făceau să se creadă apropiat sfârșitul lumii. Procesiuni de flagelanți pornesc deci din nou înfierbântați, în mai toate țările romano-catolice. Psihoza penitenței însângerate era întreținută cu scrisori «căzute din cer», cu dispreț pentru cler și cu idei eretice, care au dus pe unii flagelanți pe rugul inchiziției. Mișcarea se bucura totuși în popor de o cinste extraordinară.

Rugul nu era cel mai bun mijloc de a îndrepta starea de lucruri, care făcea să răsunе atâtea proteste, reușit sau nereușit spuse, și ereziile mișunau, cu toată inchiziția, ca paraziții pe un corp neîngrijit. Indărătnicia și orbia, cu care papalitatea medievală, papalitate politică și lumească, stăruia în păcatele ei, în orgoliu, în abuzuri de putere, într'o fiscalitate scandaloasă, în lipsă de interes pentru misiunea ei spirituală, au provocat reacțiuni puternice, susținute nu numai de iluminați maniaci, ci și de oameni de seamă și susținute de națiuni întregi.

Wiclif în Anglia și **Hus** în Boemia ilustrează și anticipează ca prereformatori o mare schimbare de atitudine religioasă spre sfârșitul evului mediu, prevestind Reforma. Ideile fundamentale ale protestantismului se găsesc în doctrina celor doi premergători. Ele veneau în mare parte din sectele anterioare; unele fuseseră exprimate de diferiți eretici, altele produse de curentele sec. XIV, în general maturizate pentru a forma sisteme anti-papale și antibisericești, cum au fost wiclifismul și husismul. Biserica papală este socotită coruptă și numită «smagoga lui Satan», papa «episcop orgolios» și «Antihrist». Biserica adevă-

rată nu este cea văzută și cunoscută, ci este un corp mistic, compus din cei predestinați la mântuire. Șeful ei este singur Iisus Hristos. Drept de a predica au și laicii, ca Lollarzii lui Wiclif, numiți «preoți săraci», clerici și laici, care mergeau câte doi ca să predice cuvântul Domnului. Ei condamnă posedarea de bunuri pământești de către Biserică, predică sărăcia și răbdarea. Credința se întemeiază numai pe Sf. Scriptură, care se traduce în limba poporului. Autoritatea clerului este sdruncinată, Sfintele Taine respinse în cea mai mare parte, transsubstanțierca negată de Wiclif. Husiții cer împărtășirea poporului și din Sf. Potir, ca un drept al tuturor credincioșilor. Ambii prereformatori se sprijinesc pe popor, mișcarea lor ia caracter național, politic și social. Se predică împotriva deosebirii de clasă, a impozitelor și a dărilor, a proprietății particulare chiar. Taboriții proclamă regalitatea lui Dumnezeu, iar «Frații moravi» formează o comunitate retrasă, trăind în socialism egalitar, în comunismul dragostei, în practicarea carității.

În Boemia începe o serie de lupte religioase sângeroase, purtate de husiți cu fanatism. Roma este îngrijorată serios, amenință și condamnă. Împotriva ei se face apel la sinodul general, ca instanță bisericească superioară papei. Deși ideia sinodului general, conciliarismul, câștigase mult teren, în epoca tristă a captivității papale dela Avignon și a marelui schismă occidentale, sinodul dela Constanța condamnă pe Hus și oasele lui Wiclif la pedeapsa focului.

Era însă zadarnic. Ideile nu se pot arde pe rug. Ele rămânneau și se răspândeau, fiind justificate și întărite de nemulțumirea și de dorința generală de reformă «in capite et membris». Dante, Marsilius de Padua, William Ocam, un număr de teologi, canoniști și juriști italieni, francezi și alții contestă hotărât dreptul papei la supremație bisericească și politică, îl subordonează sinodului general la Constanța (1414—18), separă cele două puteri și recunosc împăratului deplină autoritate și inițiativă în domeniul său lumesc. Nemulțumirea și atacurile se concentrău tot mai mult, cum era și firesc, împotriva papilor. Sinodul dela Constanța, dând satisfacție sentimentului general, pune capăt schismei papale și alege un papă unic (1417), pe care îl obligă să recunoască cu jurământ autoritatea sinodului general ca superioară și să-l convoace periodic pentru a reforma

Biserica. Ajutată însă de împrejurări, papalitatea a avut norocul să iasă de sub tutela sinodului. Au contribuit la aceasta, prin unele greșeli, sinodul dela Basél, teama de o nouă schismă papală și unirea dela Florența, prin care ortodocșii recunoșteau papei ceea ce îi contestau Occidentali. Fără voia lor, ortodocșii dela 1439, deși nu înțelegeau primatul papal ca **Eugeniu IV**, consimțeau în felul lor la cea mai mare din erorile și din abuzurile papale, primatul absolut de drept divin, pe care într'un târziu sinodul dela Vatican (1870), l-a ratificat pe baza hotărîrii dela Florența și l-a încoronat cu infalibilitatea.

Captivitatea dela Avignon și marea schismă papală, care i-a urmat și în timpul căreia Biserica română avea doi și trei papi, creiau o atmosferă favorabilă tuturor ideilor sectare. Apocalipticii și iluminatii își atribuiau roluri mari și anunțau îndreptarea și reforma pe care n'o realizau nici papii, nici chiar sinoadele «reformatoare». Un spaniol, **Martin Gondisalvus**, se credea fratele Arhanghelului Mihail, care a obținut în cer locul lui Lucifer cel căzut; el e adevărul prim, scara cerului, învingătorul lui Antihrist.

Un partizan calabrez, convins de gloria lui, îl credea încă Fiul veșnic al lui Dumnezeu și răscumpărător la judecata viitoare al tuturor osândiților, spre bucuria generală. Sf. Duh se va întrupa și el. Impărtășind psihologia trihotomică, socotea corpul omului făcut de Dumnezeu Fiul, sufletul de Dumnezeu Tatăl și spiritul de Sf. Duh. Medicul catalan **Arnold de Villanova** prevedea venirea lui Antihrist pentru sec. XIV, la 1335 sau 1376. Pentru imoralitatea clerului, el anunța pedepse îngrozitoare. O reformă a Bisericii corupte de bogății și un viitor mai bun anunțau de asemenea **Prietenii lui Dumnezeu**. Unul din ei, un laic, avea viziuni fantastice și era ascultat ca un reprezentant al lui Dumnezeu.

Clericii înșiși erau ispitiți de demonul părerilor sectare. Primatul Angliei, **Simon de Langham**, învăța erezii privitoare la Biserică, la Sfintele Taine și la mântuire. Unii Franciscani mângâiau și ei părerii eretice. Un preot spaniol, **Petru Seriplanes**, avea erori antitrinitare și admitea trei naturi în Hristos. Un Cistercian, **Tolomeo de Lucca**, învăța că Iisus nu s'a conceput în pântecul Sfintei Fecioare, ci în regiunea inimii, din trei picături de sânge. **Ioan Wesel** ataca violent papalitatea și ierarhia, chiar

sinoadele, combătea postul ca faptă meritorie, admitea predestinația pentru mântuire. Un altul, teolog, **Ioan Wessel**, ataca Biserica și spunea că numai Dumnezeu poate să ierte păcatele. **Ioan Pupper** dela Goch, predica o credință fără fapte și voia să readucă Biserica la curăția ei primară. Olandezul **Hermann Ruisswick** era îndrăsneg până la perversitate și inconștientă anticreștină: Dumnezeu este materia eternă, îngerii nu sunt creați de El. Nu există iad, nici suflet nemuritor. Iisus Hristos a fost un înșelător, nebun și fanatic; Biblia și credința creștină sunt fabule. Astrologul-mag **George Sabellius** credea că poate să facă minunile lui Iisus Hristos. Un tânăr cioban, **Johann Boehm** (sec. XV) își atribuia o misiune primită dela Sf. Fecioară și predica nu numai împotriva imoralității, avarității și orgoliului clerului, căruia îi contesta dreptul la venituri și la beneficii, dar critica și nedreptățile sociale, pe nobili și pe prinți și cerea pentru săraci drept egal cu bogății la vânat, la pescuit, la pășune și la lemne din păduri. Nimeni să nu aibă mai mult decât alții, toți să fie ca frații. Mizeria țăranimii, ura contra celor bogați și mai ales a clericilor, agitau și ridicau straturile de jos ale societății.

REFORMATORII culegeau apoi roadele unor idei de mult semănate, care sunt vechi doleanțe și proteste, neascultate de conducerea Bisericii romano-catolice și ajunsese acum la scadență. Personalitatea puternică a reformatorilor, elementul național și popular al Reformei, apariția tiparului, dau mișcării o putere de propagare căreia nu i se putea rezista. Păcatele ierarhiei apusene erau multe; reformatorii au făcut însă greșala de a lovi pentru aceasta la temelie Bisericii, de a ataca însăși constituția ei, temeiurile credinței și ale cultului, de a crede că trebuie și că pot să readucă creștinismul la chipul lui cel dintru început. Fiscalitatea papală, cu abuzul ei de indulgențe, întemeiat pe teoria faptelor prisoselnice, a fost, după cum se știe, motivul imediat al izbucnirii crizei protestante. Un incident banal deslănțuia o furtună, care a sguudit puternic și a sfâșiat adânc și grav marea Biserică papală. Sf. Tradiție era aruncată în întregime, cu ea sinoadele ecumenice —, preoția contestată, Sfintele Taine reduse la două sau trei, faptele bune ca parte de merit a omului la mântuire contestate. Din predestinația augustiniană, din unele

idei medievale, din ecoul acțiunii prereformatorilor, din stările sociale prezente, ieșea o revoluție religioasă, care turbura și păgubea creștinismul mai mult decât toate ereziile.

Vina reformatoarelor nu descarcă Roma papală de răspunderea de a fi fost pentru Luther «Roma putana». Reformatorul, era călugăr, cleric, profesor de teologie, om violent și pătimăș în adevăr, dar îndreptățit cu prisosință la revoltă din cauza unor stări rele cronice, pe care papalitatea nu voia, iar sinoadele — din cauza ei — nu puteau să le îndrepteze, în interesul spiritual al Bisericii. Papii Renașterii erau mai mult decât toți ceilalți, oameni de lume, prinți lumești, iubitori de politică, de războaie, de intrigă, purtători de grijă pentru Statul lor, pentru nepoți, pentru curtezane, amatori de festivități și de mese bune. Ei ridicau palate, biblioteci, muzee, biserici mărețe chiar, încurajau studiile și arta, dar neglijau și stricau sufletele credincioșilor prin viața lor scandaloasă, cum era mai ales a lui Alexandru VI Borgia (1492—1503). Revolta nu mai putea fi pusă pe rug, ca preotul profesor Ioan Hus sau ca Dominicanul Savonarola. La strigătul lui Luther și Zwingli răspunde națiunea, iar dacă francezul Calvin n'a putut să fie profet în țara sa, și-a săvârșit cu succes opera în țări vecine. Nemulțumirea se găsea pretutindeni, mișcarea de reformă trecea din țară în țară. Criza se transforma într'o convulsivă puternică, ce cutremura din temelii edificiul bisericesc medieval și avea nu numai efecte religioase, ci și morale, naționale, economice și sociale.

Ca la un semnal se deslănțuie o furtună, ale cărei urmări au rămas până azi în lumea creștină. Națiuni întregi au fost frământate, învrăjbite, desbinate, împinse în războaie religioase. O mulțime de noi secte apar, hrănindu-se din spiritul protestant, cu atitudini antibisericești și antitraditionale. Interesant și de astă dată că unele idei religioase devin idei sociale. **Thomas Münzer**, Anabaptistul, fost preot romano-catolic, predica egalitatea naturală a tuturor oamenilor, suprimarea tuturor autorităților, întemeierea unei noi împărății creștine, a celor drepte. Se cerea reducerea impozitelor, încetarea tiraniei cu care erau tratați țărani, «răscumpărați cu sângele lui Iisus Hristos». Ei au drept sfânt la vânat, la pescuit și lemne din păduri. Biblia ia locul legilor și devine un cod civil. Fiecare e liber să o citească și s'o predice, în deosebi meseriașii, ceea ce face ca mulți stu-

denți să renunțe la Universitate pentru a învăța o meserie. Biblia dictează chiar acțiunea politică și socială. Thomas Münzer proclama comunitatea bunurilor. Anabapțiștii s'au organizat politic, militar și social, pentru a realiza principiile șefului lor, sub însăși conducerea lui. Acțiunea religioasă se transformă într'un război social. Anabapțiștii se declară comunitate de sfinți și «nou regat al Sionului», trăind în comunitate de bunuri și în poligamie și desfășurând totodată o activitate plină de excese iconoclaste și antibisericești, până ce episcopul Franz de Waldeck a distrus cetatea lor cu ajutor politic.

Anabaptismul degenerând, relua idei eretice vechi, respingea păcatul originar, divinitatea Mântuitorului, învăța restabilirea tuturor și convertirea finală a demonilor. Dintre ei, **Menno-niții**, partizanii unui fost preot **Menno Simonis**, evitau excesele morale ale Anabapțiștilor și păstrau unele idei luterane moderate. Erau contra jurământului, războiului, judecăților, divorțului. Legături la început cu luteranismul a avut și secta **Schwenkfeldienilor**, care se orientează apoi spre pietism, întorcându-se împotriva lui Luther, dar apropiindu-se de unele erezii hristologice, ca monofizismul, și menținând predestinația pentru mântuire a celor renăscuți, indiferent de secta căreia aparțin. Unii din partizanii lui Schwenkfeld au văzut în el pe un «Ilie» al Sf. Duh.

Ereziile vechi reînviau în sec. XVI și alții. **Otto Brunfels**, mai radical decât Marcion, suprima toate cele patru Evanghelii. **François Lambert** credea că Biserica dispăruse complet din sec. II, că rătăcise și umbla în întunec și că adevărata credință a strălucit din nou prin predica lui Luther la Wittenberg. **Joh. Denk** învăța că pedepsele iadului nu sunt veșnice. **L. Hetzer** și **Ioan Campanus** aveau idei ariene. Francezul **Jean Bodin** era antitrinitar; de asemenea pictorul olandez **David Joris**. Se părea — zice un istoric bisericesc, că reapar toate ereziile antichității, chiar cele «iudaizante»¹⁰). **Sabatienii** restabileau cultul mozaic și circumciziunea. **Valentin Weigel**, tributatar unor mistici medievali și unor eretici noi, precum și alchimistului **Teofrast Paracelsus**, era trihotomist, transpunea păcatul originar în lumea

10. Hergenroether-Belet, *Histoire de l'Eglise*, t. V, Paris, Lyon, p. 551.

spiritelor, ca Origen, socotea pe Iisus Hristos coborât din cer cu Trup și Sânge și avea idei asemănătoare celor gnostice și panteiste. Unul din partizanii lui se da ca Iisus Hristos. **Iacob Boehme** se credea în posesiunea unor revelații, care constituiau secretul său și al unor aleși. Influențat de Paracelsus, opera cu figuri, cu colori, cu fenomene fizice și chimice. Societăți secrete se formară apoi, care se înconjurau cu prestigiul misterului. Că unii erau panteiști, dualiști, sceptici, ajungeau la idei păgâne sau la ateism în sec. XVI, sub influența umanismului și a turburării religioase produse de Reformă, nu e de mirat. Un canonic german, **Mutian Rufus**, își bătea joc de Biserică și de credința creștină. Nu e decât un Dumnézeu și o zeiță, sub nume și forme deosebite, zicea el: Jupiter, Soarele, Apollo, Moise sau Iisus Hristos; Proserpina, Tellus sau Maria, lucru care trebuie ținut secret ca misterele de la Eleusis¹¹). Calvinistul **Halket**, convins că spiritul lui Mesia s'a pogorât asupra lui, își trimetea ucenicii doi câte doi ca să anunțe pe străzile Londrei că Iisus Hristos va apărea în curând, cu ciurul, părere pe care a susținut-o chiar pe eșafod (1591).

Principiile de libertate laică ale lui Luther încălziseră nu numai pe acești sectanți, ci și pe țărani germani din mai multe provincii, care au dus de asemenea un războiu nefericit în numele ideilor lui religioase (1524-25). Ideile sectare devin revoluții țărănești¹²). Luther însuși folosea bunurile bisericesti pentru întreținerea clerului și pentru ajutorarea săracilor, așa cum adică foloseau în Biserica veche. Dar mișcarea lui ajungea mult mai departe.

Luther deschisese cutia Pandorei. Idei și curente sectare vechi erau răscolite de vântul Reformei, focuri acoperite de cenușă se aprindeau din nou, noi profeți pornesc la purificarea și reînnoirea Bisericii și a lumii, fie ca urmare directă a mișcării luterane, fie chiar ca o reacțiune împotriva ei. Luteranismul degenerase într'o nesfârșită controversă dogmatică-scolastică, fără efect asupra vieții religioase-morale. **Pietismul** readuce interesul pentru cult și pentru fapte bune, aduce sentimentul religios pe calea inimii, reformează moral societatea, nu fără

11. Ibidem p. 555.

12. Ernst Troeltsch, *op. cit.*, p. 410-411.

a cădea însă în alte greșeli. Reapar apoi iluzii milenariste și apocaliptice. Unii anunță că începe domnia de o mie de ani a Sf. Duh la Wetterau și că toți vor profeti. Un șelar, **Joh. Friedrich Roch**, aventurier imoral, anunță o nouă naștere a luminii interioare a Anabapțiștilor, se ridică împotriva autorității, vrea acțiune caritabilă și perfecțiune morală și socotește în bunătatea sa sectară că Turcii și păgânii aparțin adevăratei Biserici. Un predicator clandest, **Friederic** (la Leenhoff), antinomist cu idei spinoziste și panteiste, declară că fericirea cerească e pe pământ. Un profesor de limba ebraică și greacă, **Isaac Verschooren**, cu idei sectare și el, ținea ca toți creștinii să citească Biblia în original. Un fost iezuit, **Jean de Labadie**, admitea pe lângă Biblie o revelație din afară și adăuga la milenarismul său comunitatea bunurilor. Ideea comunitară a cucerit pe un om bogat și nobil, pe contele **Zinzendorf**, spirit original și foarte interesant, care, sub influența pietismului, a întemeiat pe domeniile sale o societate frățască, **Herrnhuterii**, organizată pe «coruri», după vârstă, sex și stare civilă. Asociația practica binefacerea și introducea în cult vechi obiceiuri creștine, ca sărutarea frățască, spălarea picioarelor, agapele. Indiferentă la dogme și preocupată numai de mântuire, Asociația Herrnhuterilor trădează la început unele idei entuziaste.

Alți entuziaști — originali — sunt «**Copiii luminii**» sau «**Societatea prietenilor**», porecliți «**tremurătorii**» (Quackerii). Intemeietorul lor, un cismar englez, **George Fox** (1624—91), colinda țara ca un profet și predicator. Quackerii uneau cu ideile lor despre «lumina interioară», care-i conduce în credința, cultul și predica lor, unele practici curioase, idei sectare, — unele cu caracter gnostic — împotriva dogmelor și a Sfințelor Taine, o viață morală-socială severă, împreună cu practicarea carității. Ei interzic spectacolele, muzica, dansul, jocurile de noroc, romanele, jurământul și serviciul militar, disprețuiesc deosebirile sociale și politeța curentă, se adresează cu «tu» și nu se descoperă înaintea nimănui. Femei cuprinse de duhul profetiei își iau roluri religioase. **Anna Lee**, engleză din sec. XVIII, vestea restabilirea unei cetăți creștine mărețe, în care vor dispărea controversesele creștine și în care va reveni Iisus Hristos. Mutându-se în America, ea înființă «**Familia lui Hristos**» sau «**Colonia Noului Liban**», în care se practica celibatul și comunitatea de bunuri.

O fanatică, **Jeana Southcote**, se credea femeia însărcinată din Apocalipsă (XII, 1) și se numea «soția mielului» și mama viitorului Mesia, căruia, mamă grijulie și afectuoasă, îi pregătise un leagăn măreț în capela ei din Londra. **Antonia Bourignon** din Olanda se credea la răndu-i plină de Duh Sfânt.

Anglia a produs, pe lângă altele, **baptismul** (sec. XVII), sectă refractară organizației și Simbolului Bisericii, iar în sec. XVIII, în opoziție cu Biserica oficială, **metodismul** fraților **Wesley**, la început o asociație studentească. Secta era pietistă și entuziastă, practica lectura biblică și binefacerea în comun. Ea a ajuns la desbinare, la antinomism, la extravaganțele «săriturilor» și «lătrătorilor», numiți așa după manifestările lor. În opoziție cu luteranismul, înființă filosoful și diplomatul **Swedenborg** (sec. XVIII) «**Biserica nouă**» sau «**Noul Ierusalim**» (Apocalipsa XXI, 2). El credea că a primit chemarea pentru aceasta dela Iisus Hristos, printr'o viziune, pe care a avut-o la Londra (1745). Alegorist, raționalist, teosof și spiritist în același timp, el strica temelia credinței creștine prin interpretări fantastice și păstra din cult numai Botezul și Euharistia. Cu el se realiza a doua venire și începea noua împărăție a lui Hristos, în care erau primiți și Turcii și păgânii. El credea chiar că a asista la judecata viitoare, care ar fi avut loc la 1757. Cu noua domnie spirituală a lui Hristos pe pământ, care e veșnică, se revenea după alte trei perioade, la a patra, cea a creștinismului primar. Alte câteva idei ciudate și contradictorii caracterizau încă această sectă.

În Olanda, la Uithoorn, lângă Amsterdam, s'a înființat la sfârșitul sec. XVIII o sectă care nu admitea proprietatea particulară, învățând că totul este proprietatea lui Dumnezeu. Un țaran german pietist, **Rapp**, conducea la Pittsburg în America o comunitate, care-și administra averea laolaltă, în comun, a **Harmoniștilor**. Un pretins profet, **Bernhard Müller**, devenit partizan al sectei, înființează comunitatea numită «**Noul Ierusalim**».

Adăugăm la acestea sectele mai noi cu caracter hiliast, produse de psihoza fierberii religioase și a așteptării unui timp mai bun, din sec. XIX. **Irvingienii**, care se numesc «**Biserica apostolică**», reinnoiesc montanismul, socotindu-se în posesiunea darului profetic și a vorbirii în limbi și așteptând împărăția de o mie de ani. Șeful lor, un predicator presbiterian, **Eduard Irving**

(† 1834), a reînnoit vechile slujiri de apostoli, profeți, evangheliști și păstori sau îngeri și a trimis în lume doisprezece apostoli. Acești iluminați au atras pe un profesor german de teologie (Heinrich Tiersch din Marburg, 1850) și s'au împărțit în două: Irvingienii vechi și noi.

Un fost preot anglican a înființat secta inrudită a **Fraților dela Plymouth** sau a **Darbyștilor**, care respinge organizația bisericească și ierarhia ca necreștine. **Mormonii** sunt o sectă americană bazată pe preținse profeții ale unui Mormon, Evreu emigrat, se zice, în America, în sec. IV-V după Hristos, profeții regăsite la 1827 de un oarecare Smith. Un dulgher, socotit nou Moise, le-a dat o organizație teocratică și comunistă. Secta este hiliastă și practică azi în ascuns poligamia, ca pe o datorie religioasă. **Advențiștii** sunt tot o sectă americană, hiliastă, întemeiată de un fost baptist, William Miller († 1849), care vestea a doua venire a Domnului pentru anul 1844 (22 Martie sau 22 Octombrie). Faptul nu s'a produs, termenul s'a tot amânat, fără a se mai fixa, secta însă s'a întins, desbinându-se în mai multe ramuri, dintre care mai cunoscută este cea a **Advențiștilor de ziua a șaptea**. **Țin Sâmbăta**, socotind Duminica o nelegiuire păgână, botează la maturitate, interpretează Sf. Scriptură în chipul cel mai arbitrar, atacă Biserica și fac multă propagandă.

Răspândirea acestor secte este semnificativă pentru confuzia și desagregarea religioasă produsă după Reformă în țările europene occidentale și în America, paradisul sectelor. Ele nu au cauze sociale, dar au folosit fierberea religioasă și socială a sec. XIX, precum și așteptarea unui timp mai bun, căutând să prindă mai ales în straturile sociale modeste și practicând asistența socială în scop de propagandă. Unele secte dispun azi de fonduri considerabile, datorită faptului că au atras în America și pe unii mari bogați și oameni politici influenți, care au finanțat și controlat propaganda sectară până în țara noastră.

O serie de secte străine, cu ideile și uneori cu mijloacele lor de propagandă, de origine americană sau europeană, au pătruns și pe teritoriile Bisericilor ortodoxe: **Evangheliștii** sau **Creștinii după Evanghelie**, **Pocăiții** sau **Nazareii**, **Studentii Bibliei** (numiți și **Mileniști** și **Ruseliști**), **Penticostaliștii**, **Secerătorii**, **Ștundiștii**. Unele repetă erori eretice, fanatice și înapoiate, mai ales hiliaste, și speculează neștiința și necazurile oamenilor simpli.

Secte ivite în **Oriental ortodox** sunt foarte puține, spre mare și semnificativă deosebire față de lumea romano-catolică și protestantă. Cele câteva mai însemnate au apărut în Rusia țaristă, unele sub influență de erezii apusene. «**Rascolul**», vechea credință, a ieșit, cum se știe, din opoziția făcută îndreptării cărților de ritual de către Patriarhul Nicon, în sec. XVII, deci protest împotriva nu a unei stări rele în Biserică, ci a unei măsuri de îmbunătățire. Rascolnicii impută nouii învățăături a lui Antihrist, cum au numit Biserica ortodoxă, diferite practici care erau mai mult un pretext de opoziție decât un motiv serios de despărțire. Fanatici în ținuta lor tradiție dreaptă, anunțau apariția lui Antihrist pentru anul 1666. Despărțindu-se în popovți și bezpopovți, acordând laicilor dreptul de a interpreta Sf. Scriptură, a boteza și spovedi, au ajuns la idei și practici tot mai curioase și la un sectarism fanatic, numind pe creștinii ortodocși «iudei» și evitând contactul cu ei. Unii, «tăcuții», nu pot fi făcuți prin nici un mijloc să vorbească; alții, «podvolnikii», nu ies la lumina zilei. Purifică ceea ce cumpără dela piață și nu folosesc tutunul, zahărul, cartofii, iepurii și altele.

Hliștii au idei eretice din cele mai bizare, asemănătoare aberațiilor unora din sectele occidentale. Un țaran rus a numit pe un altul «Fiul său Iisus Hristos», care și-a luat o Născătoare de Dumnezeu și doisprezece Apostoli. Socotit răstignit de două ori de țarul Alexei (1645—76), el va învia și va apărea credincioșilor. De altfel, asemenea «Hristuși» au mai apărut. Fiecare generație are Mântuitorul său în carne și sânge și fiecare credincios trebuie să năzuiască a fi un Hristos sau o Maică a Domnului. Femeile entuziaste se și numesc «Sfinte Fecioare» și sectanții se venerază reciproc ca «Mântuitori» și «Maica Domnului». Credința lor în Sf. Duh este puternică și caracteristică. Practică abținerea dela unele alimente și dela căsătorie. Cultul lor se face cu cântece și dansuri amețitoare, se învățesc ca dervișii, se cred inspirați și profetizează. Au atras călugări și călugărițe.

Selivanov, întemeietorul sectei **Scapeților** (sec. XVIII), se da ca Fiul lui Dumnezeu, cum socotea și pe țarul Petru III, vărându-și sângele pentru cei răi prin castrare, pe care Mântuitorul însuși — zicea el — a învățat-o în secret. Selivanov a devenit Mântuitorul desăvârșit. Partizanii lui îl imitează, castrându-se. Ei vor să ajungă până la numărul apocaliptic 144.000 (Apoc.

XIV, 1), pentru a serba mileniul sfinților. **Molocanii** și **Duhoborții** resping preoția, Sfintele Taine, icoanele, se numesc adevărați creștini spirituali și se roagă în duh, cu inima, care este adevăratul templu al lui Dumnezeu. Duhoborții sunt caracterizați ca penumatomahi. Șeful lor, Ilarion Pobirohin, socotindu-se adevăratul Fiu al lui Dumnezeu, și-a ales doisprezece apostoli, pe care i-a numit «arhangheli» și i-a trimis la propoveduirea învățăturilor sectei. Urmașul lui s'a socotit de asemenea Hristos, iar o partizană Născătoare de Dumnezeu (Bogorodița). Duhoborții reamintesc idei bogomilice, admit repetarea continuă a întrupării lui Dumnezeu în credincioși și sunt în așteptarea revenirii lui Hristos. **Molocanii** sunt antitrinitari, nu recunosc dumnezeirea Mântuitorului, resping Sfânta Tradiție. Organizația lor este teocratică și comunistă, viața lor sobră. **Malovanții** au cinstit într'un țaran, Maliovany, pe «Fiul cel întâiu-născut al lui Dumnezeu și Mântuitorul», iar în altul pe înainté-mergătorul lui. **Ofțătorii, Frații spirituali, Creștinașii, Cei fără nume**, sunt alte secte rusești mistice sau raționaliste, iar **Subotnicii** sau **Sabatistii** au idei și practici iudaice (se circumcid și țin Sâmbăta). Sub influența misticismului sectelor ruse și poate mai ales a Hliștilor, s'a înființat mișcarea dela Balta, inochentismul, secta călugărului Inochentie († 1927), «părințelul», care a făcut mare valvă dela 1910 încoace, cu ideile lui ciudate și amestecate, între care aceea că Inochentie este Sfântul Duh.

Sectele aflate pe teritoriul țării noastre sunt de import. Singura sectă ivită la noi, cea numită **tudorismul**, a ieșit din influențe protestante și sectare străine, darbyste și baptiste, asupra unui student în teologie, apoi monah și cleric, și a unui preot ortodox, sub influența celui dintâi. Secta plutește departe, în ape protestante obișnuite, ca toate celelalte.

La originea celor mai multe secte actuale stă **protestantismul**, adică o reformă nereușită, care voind să readucă Biserica apuseană medievală decăzută la doctrina, cultul și viața creștinilor vechi, a rupt Biserica papală în două, fără să realizeze ceea ce anume voia, nici în Biserica romano-catolică, nici în confesiunile protestante înseși.

Protestantismul este răspântia sau răscrucea sectelor: punctul de sosire al multora din cele mai vechi, punctul de plecare al celor mai multe din cele noi. El a trezit aproape toate

ideile eretice mai vechi,—înțelegem pe cele de ordin doctrinal,— a răscolit apele turburi ale sectarismului, a împruținat și a schimbat doctrina, cultul și rânduiala bisericească, a răsvrătit lumea creștină. Vina pentru aceasta n'o poartă, am spus, numai reformatorii, care, în zelul lor religios, prinși în luptă grea cu o conducere bisericească oarbă și recalcitrantă, nu și-au dat seama de răul ce fac, voind ei să facă mai bine. Biserica papală și anume autoritatea bisericească, aparatul administrativ și în general clerul superior, poartă mai mult decât reformatorii răspunderea pentru răul pe care l-au făcut creștinismului Reforma și produsele ei sectare.

Ereziile au ieșit fie din neputința unora de a înțelege creștinismul în total sau în parte, fie din influențele străine strecurate în învățătura creștină, fie din aplicarea unor termeni sau concepții filosofice la doctrina creștină, fie din orgoliul, vanitatea sau interesul unora de a se împotrivi Bisericii, fie din nemulțumiri personale, naționale sau generale. Acesta este poate cazul cel mai interesant, pentru că el se poate întâmpla mai des și de fapt a produs, mai ales în evul mediu, cele mai multe revolte împotriva Bisericii oficiale.

Mișcările cu caracter religios-social, atât de numeroase dela un timp în Biserica apuseană, au fost proteste și strigăte de îndreptare împotriva ierarhiei nepăsătoare de misiunea ei religioasă, morală și socială. De unde în creștinismul mai vechi, averea Bisericii era socotită «averea săracilor», servia pentru opere de binefacere și nu se concepea îmbogățirea clerului pe seama lor, Biserica papală medievală a uitat aceasta, s'a transformat în instituție politică feudală și lumească, a acumulat averi și păcate pe seama conducătorilor ei, a rămas surdă la avertismentele ce i s'au dat, a lăsat neînțelese semnele vremii, a înfruntat cu inchiziția și cu puterea brațului lumesc curentele antibisericești și anticlericale și s'a arătat lipsită de interes și de voință pentru o reformă «in capite et membris», cerută stăruitor dela un timp din însuși sânul ei. Trebuie recunoscut, cu durere pentru creștinism, că multe secte nu s'ar fi ivit, dacă nu găseau motive în situația religioasă și socială a timpului. Dacă unele idei și manifestări sectare, stranii, absurde sau ridicole, nu pot fi împiedecate niciodată și vor exista cât lumea; dacă unele nedumeriri sau conflicte doctrinale n'au putut fi evitate

în cursul evoluției cugetării teologice creștine, dacă unele influențe n'au putut fi înlăturate, acestea singure n'au făcut Bisericii răul pe care l-au produs adesea fie ambiția și patima unor ereziarhi dintre ierarhi sau credincioși, fie revolta unor zeloși împotriva stărilor criticabile din Biserică.

Atât timp cât Biserica — pentru a vorbi numai de latura socială a acțiunii ei — n'a uitat grija pentru săraci, pentru dreptate socială, pentru nevoile și necazurile celor umili și năpăstuiți, pentru facerea de bine, pentru caritate și asistența socială în general, nu s'au ridicat împotriva ei proteste și mișcări revoluționare. Când însă clerul a iubit viața lumească, a făcut averi și păcate din dările credincioșilor, din taxe, din donațiuni, din tot felul de beneficii bisericești și operațiuni financiare, cum a făcut Biserica papală, a cărei fiscalitate medievală este celebră, atunci, fie dela periferia ei, neomaniheii, fie din sânul ei, Valdenzii, fie chiar din rândurile clerului însuși sau al ordinelor monahale, au răsunit proteste amenințătoare și apeluri la viață evanghelică, la virtute și la sărăcie apostolică.

Paralel cu abuzurile de ordin moral-social, au mers cele de ordin doctrinal și cultic. Autoritatea papilor a crescut până la a se socoti autoritatea lui Dumnezeu, primatul papal s'a impus prin tot felul de argumente și de arme, — fa'se, lumești, necreștine — abuzul de putere a produs nemulțumiri și reacțiuni teologice sau naționale; dogme și practici noi, ca purgatoriul și indulgențele, sporeau formele rituale și materializau credința și pietatea, abateri dela tradiția Bisericii produceau reacțiuni cu răsunet în opinia publică, iar cu teroarea inchiziției nu se putea convinge lumea că Roma are singură dreptate.

Mulți «eretici» nu greșeau, dacă papalitatea și clerul romano-catolic ar fi înțeles totdeauna nevoile și pașurile poporului credincios și și-ar fi îndeplinit datoria lor de părinți și de păstori ai poporului. Reforma protestantă însăși nu se poate explica fără multele nemulțumiri adunate în curs de secole împotriva conducerii Bisericii romane.

Numele câtorva papi numai, corupți, nepoțiști, războinici, dedați plăcerilor, ca cei din primii treizeci și patru de ani din viața lui Martin Luther, până la izbucnirea Reformei, ilustrează decadența conducerii Bisericii romano-catolice, decadență asemănată de istorici cu cea din sec. X-XI. Contrazicerea dintre

idea misiunii lor și realizarea ei era crasă, — recunosc unii din cei mai însemnați istorici bisericești romano-catolici: 13). Sixt IV, Inocențiu VIII, Alexandru VI (Borgia), Iuliu II, Leon X, — galerie de papi lumești compromiși — sunt păstorii Bisericii în timpul copilăriei, adolescenței și tinereții lui Luther, prin care izbucnea revolta antiromană și populară a Germanilor.

Din vina și din greșelile multor eretici sau numiți așa, trebuie scăzută deci partea mare care cade în sarcina conducerii Bisericii oficiale. Chiar când sectele se nasc la marginea Bisericii, în subterane, în ascunzișuri, în viroage, și se alimentează din concepții și din practici nesănătoase, cum au fost atâtea, străine de învățătura Bisericii, ele speculează cu patimă sau chiar cu perversitate slăbiciunile, greșelile și lipsurile oamenilor Bisericii oficiale, pentru a justifica existența lor, pentru a acoperi păcatele lor, pentru a-și face merite și propagandă. Acesta este cazul mai tuturor sectelor noi, care au ajuns și în țara noastră, care nu numai răstălmăcesc doctrina și cultul Bisericii dar mai ales iscodesc și critică viața clerului, pentru a se îndreptăți pe ele înaintea celor pe care îi năimesc. Lăsând la o parte pe nebuni, pe perversi, pe bolnavi, pe inconștienți, pe vanițoși și pe ipocriți, care au fost numeroși între sectanții tuturor timpurilor, trebuie recunoscut că păcatele ncastrate ale celor din Biserică, au contribuit la scandalizarea unora din cei care s'au ridicat pentru aceasta împotriva Bisericii însăși. Sectele sunt mai totdeauna un semn al timpului și de multe ori un indiciu că ceva merge rău în Biserică. Faptul că cele medievale și moderne s'au produs mai toate în Occident, arată că acolo organizația, viața, poziția socială și cultul Bisericii au prezentat multe puncte vulnerabile și multe motive de scandal.

Spunem acestea fără nicio plăcere, pentru că paguba a ajuns să fie în cele din urmă a creștinismului. În răspunderea ce avem toți în fața lui Dumnezeu, mult sau puțin, pentru slăbirea și desbinarea Bisericii, nu este loc să acuzăm numai pe alții, fără a fi atenți asupra noastră înșine sau chiar a ne recunoaște vina, când o avem. Dar discreditul adus asupra creștinismului în epoca modernă vine tot din Apus, și ruperea lui în Biserici, con-

13. F. X. von Funk — Karl Bihlmeyer, *Kirchengeschichte*, II: Das Mittelalter, ed. 8, Paderborn 1930, pp. 350-351.

fesiuni și secte actuale este opera și vina Bisericii papale și anume a papalității însăși, mai mult decât a oricui.

Schisma întâiu, Reforma apoi au împărțit și au învrăjbit creștinătatea toată. Biserica Ortodoxă are mult mai puțină vină pentru cea dintâi și niciuna pentru cea de a doua, care a fost mult mai gravă și mai păgubitoare decât schisma. Schisme a cunoscut Biserica — una încă de mult, în Răsărit și în Apus: a lui Ipolit, a lui Novațian, a lui Melitie din Egipt, antiohiană, acachiană și altele, care au avut cauze speciale și caracter trecător, de altfel fără vreo legătură cu situația socială. Schisma din sânul marii Biserici «catolice», cum se numia ca universală și ca drept credincioasă în același timp Biserica-una, a rămas ca o tăietură adâncă, mereu adâncită, între cele două părți ale lumii creștine, greco-slavă și latino-germană. Ea ilustrează, ca și Reforma, deși din alt punct de vedere, concepția și atitudinea eclesiologică a papalității atotdominatoare și cu atât mai scandaloasă prin păcatele ei, cu cât se vrea mai mare în autoritatea ei.

Un om s'a voit și se vrea șef monarhic suprem, absolut și infalibil și de drept divin al creștinătății întregi. El s'a comparat și s'a voit comparat cu Dumnezeu, fiind numit chiar «papa-Deus», și-a atribuit însușiri și drepturi dumnezeiești, a introdus credințe noi, necunoscute Bisericii vechi, a trecut peste hotărârile sinoadelor ecumenice, a schimbat textul Simbolului credinței, a amenințat și a lovit Bisericile și statele ortodoxe socotite schismatice și eretice, cu armele cruciaților și ale regilor «apostolici» și a trăit adesea viață de scandal. Acesta stă la începutul multor erezii și schisme, din cele care au turburat Biserica lui Iisus Hristos, până la noi.

Ereziile sunt «buruieni», a zis sf. Ignațiu. Ele pot să răsară și în locul cel mai bine îngrijit. Ele sunt reversul adevărului, îl însoțesc, cum am spus, ca umbra pe un obiect pus în lumină. Arătând că sunt firești, sf. apostol Pavel le vede chiar ca pe ceva inevitabil: «**Trebue să fie și eresuri între noi**» (I Cor. XI, 10), luând cuvântul în înțelesul larg de împărțire de păreri. Dacă însă erezia este de multe ori neputință sau rea voință de a crede cum crede Biserica, orgoliu, îndrăzneală, fanatism sau nebunie, alteori este semnul unei lipse, unei nelămuriri, a ceva ce nu se înțelege bine sau nu merge bine în Biserică sau chiar

în societate și mai ales o imputare făcută nouă sau clerului că nu îndeplinim datorile noastre de credincioși sau de slujitori ai lui Hristos. Nu toți ereticii au fost oameni perverși și ostili Bisericii ca instituție dumnezeiască a mântuirii. Unii au fost dimpotrivă oameni de inimă, sinceri și bine intenționați în nemulțumirea lor, alții n'au putut fi luminați și îndreptați în neștiința sau rătăcirea lor, de oameni cu pregătire, cu știință, cu bunătate, cu viață curată. De un fel sau de altul, erezile constituiesc o încercare a Bisericii, a puterii ei de credință, a vieții ei, a purtării ei de grijă pentru sufletul și pentru binele poporului credincios.

Biserica Ortodoxă însăși n'a fost multă vreme, la început, și prin întoarcerea sectelor noi asupra ei nu este nici ea acum, scutită cu totul de ispita sectară. Dar de când evoluția ei teologică de bază s'a consolidat prin hotărârile sinoadelor ecumenice și prin scrierile sfinților Părinți, Biserica Ortodoxă n'a mai cunoscut crize teologice, iar constituția ei sinodală și caracterul ei popular și național au ferit-o de sguuirile sociale și populare, produse în Occident împotriva unei Biserici, care nu era a poporului, ci a unui șef străin, a episcopului roman, a curiei lui, a intereselor lui. Legătura strânsă dintre cler și popor, viața de familie a preotului ortodox, viața morală mult mai bună a clerului ortodox căsătorit decât a celui romano-catolic celibatar, participarea lui la toată viața socială a poporului, raporturile normale dintre Biserică și stat, au cruțat Biserica Ortodoxă de agitațiile și de convulsiunile critice din Apus.

Bisericii ortodoxe i se impută în schimb lipsă de viață, de mișcare și de progres teologic, fixare pe poziții vechi, amorțite, pe când Biserica romano-catolică justifică de exemplu inovațiile ei ca progres, ca dezvoltare. Fixitatea Bisericii ortodoxe este relativă, firească și necesară. Dacă doctrina ei este veche ca sinoadele ecumenice, ea este și sigură de sine ca doctrina lor. Mișcarea noastră este mai înceată, dar mersul nostru este mai sigur. «Progresul» teologic al Bisericii se face în alte condițiuni și după alte cerințe decât progresul științific, cultural sau social. El este legat de caracterul dumnezeiesc al Bisericii și de temeiurile Sfintei Scripturi și ale Sfintei Tradiții bine păstrate. Biserica Ortodoxă este o Biserică stabilă și este de aceea mai sigură și mai liniștită pe poziția sa doctrinală, morală și socială.

Fidelitatea și grija cu care își păstrează dogma, canoanele cultul și toată tradiția sacră, o apără mai bine decât orice măsură inchizitorială împotriva inovațiilor și a sfâșierilor sectare. Organismul ei este deci sănătos, cel mai sănătos dintre organismele creștine existente.

Din lunga înșirare de erezii, secte și schisme, tablou deconcertant și edificator totodată al unei manifestări de febră și neliniște religioasă, reținem ca ortodocși cu bucurie această constatare, la care adăugăm dorința și datoria noastră a tuturor de a se păzi și acum cu toată vigilența ogorul cel curat al Bisericii Ortodoxe, pentru a nu se furișa vrăjmașul din parabola evanghelică, cel care caută să semene neghina diavolului în grâul lui Iisus Hristos.

LUCRĂRI FOLOSITE :

- Hergenroether, *Histoire de l'Eglise*, traduite par l'abbé P. Belet, (Bibliothèque théologique du XIX-e siècle) t. IV, V, VI, VIII, Paris, Lyon.
- Pruner, art. *Schwämmei*, in *Wetzer und Welte's Kirchenlexicon*, ed. 2, t. X, Freiburg im Breisgau (1897), col. 2027-2042.
- K. Thieme, art. *Verzückung*, in *Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, ed. 3, t. XX, p. 586-593.
- J. Hollinsteiner, *Die Kirche im Ringen um die christliche Gemeinschaft vom Anfang des 13. Jahrhunderts bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts* (*Kirchengeschichte* hrsg. von J. P. Kirsch, II, 2), Freiburg im Breisgau 1940, pp. 122-133, (Bibliografie pp. 484-485).
- Ernst Troeltsch, *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*, Anastatischer Neudruck, Tübingen 1919, in deosebi pp. 358-426, 794-961).
- Luigi Sturzo, *L'Eglise et l'Etat*. Traduit de l'italien inédit par Juliette Bertrand, Paris 1937, (pp. 106-137, 148-195).
- Bonwetsch, art. *Raskolniken*, in *Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, ed. 3, t. XVI, pp. 436-443.
- J. Tixeront, *Histoire des dogmes dans l'antiquité chrétienne* (Bibliothèque de l'enseignement de l'histoire ecclésiastique), t. I, ed. 9, 1924), t. II, ed. 6 (1921), t. III, ed. 5 (1922), Paris.
- Kirchengeschichte auf Grund des Lehrbuches von F. X. von Funk*, neubearbeitet von Karl Bihlmeyer. Erster Teil: Das christliche Altertum (ed. 8) 1926; zweiter Teil: Das Mittelalter (ed. 8), 1930; dritter Teil: Die Neuzeit und die neueste Zeit (ed. 10) 1938.
- Ludwig Andreas Veit, *Die Kirche im Zeitalter des Individualismus*. 1648 bis zur Gegenwart I. Hälfte (*Kirchengeschichte* hrsg. von J. P. Kirch, IV, 1). Freiburg im Breisgau, 1931, pp. 365-391.

CLERICI ROMÂNI MEȘTEȘUGARI

Apostolul Pavel arăta prin exemplul său că deși cel ce slujește altarului are drept să trăiască dela altar, totuși nu e incompatibil cu misiunea lui să exercite și o meserie secundară, cum exercita Sf. Pavel pe cea de făcător de corturi.

Și preoții români din trecut, în marea lor majoritate, n'au trăit numai dela altar ci au exercitat și câte o meserie secundară mai mult sau mai puțin manuală.

Cei mai mulți au exercitat plugăritul. Încă și după introducerea salarizării de Stat majoritatea preoțimii dela sate a păstrat meseria de plugar.

În trecut au fost însă destui clerici cari au exercitat și arte și meserii mai speciale decât plugăria.

Din cea mai mare vechime s'au ridicat dintre slujitorii Bisericii clerici cari au deprins meșteșugurile necesare ridicării și înzestrării bisericilor înseși: preoți, diaconi și dieci cari știau construi biserici de lemn, le știau picta, știau sculpta iconostase, mobilier și odoare, știau picta icoane, scrie, ilustra și lega cărți etc..

Păr. Prof. Nae M. Popescu în comunicarea despre veche preoție românească, publicată în B. O. R. 1935 p. 327 — 331 scria că în vechimea nu prea mare, pe lângă preoți tipografi, legători de cărți, zugravi și meșteri de biserici, am avut și preoți care practicau meserii de tot profane. «Lângă Pitești este și azi un pod de lemn, care a fost lucrat de un preot dulgher, iar în Argeș nu de mult a răposat un preot fierar, care-și vâra barba într'o traistă ca să nu i-o aprindă scânteile. În jud. Dâmbovița, într'un sat cu o mănăstire vestită, mai trăește încă (1935) un preot care a fost cismar pe vremuri».

Să râdem de preotul dulgher sau ferar? Nu a fost oare însuși Hristos calfă de dulgher în tinerețe?

Episcopul Aradului Andrei pe când conducea școala teologică în Oradea amenajase tot felul de ateliere în școală și stăruia ca studenții să deprindă fiecare câte o meserie. Făcuse dintr'o curte de Cerc de Recrutare parc și grădină de toată frumusețea

exclusiv prin munca studenților. Un student era grădinar, altul stupar, alții învățau legătoria de cărți, tâmplărie, strungărie și alte meserii în timpul liber.

Știm toți despre Mitropolitul Moldovei Varlaam că a fost mare cărturar, dar nu toți știm că în testamentul său dispunea de o vie sădită în tinerețe cu mâinile sale, de multe prisăci sporite de el, poloboace cu miere recoltată dela ele. El poate servi ca pildă de hărnicie multilaterală clericilor din orice tagmă și din orice vreme.

Marele Stareț Paisie în 1779 la Neamț reușise să ridice monahismul nu numai prin activitate spirituală cărturărească, rituală și ascetică, ci și prin ateliere de croitorie, ciubotărie, tâmplărie, farmacie, țesătorie, lingurărie etc. și prin activitate gospodărească de tot felul.

Să spicuiem din trecutul Bisericii câteva exemple de clerici care pe lângă chemarea cicericală au exercitat și o meserie mai mult sau mai puțin manuală. E firesc că și-au lăsat numele în istorie mai mult clericii mai distinși și mai mult cei aplicați meseriilor mai în legătură cu Biserica, arta și știința și că nu putem avea pretenția de a-i cunoaște pe toți câți și-au ocupat timpul liber și cu câte un meșteșug modest, merit a le ușura traiul, sau a le utiliza talentul.

Li cunoaștem mai mult pe artiști, pe cei ce s'au distins în meșteșuguri pe care le-au ridicat la nivelul artei și s'au impus istoriei prin realizări mai de seamă și mai de interes general și în deosebi cultural și mai în legătură și cu Biserica: zugravi, caligrafi, legători de cărți, tipografi.

Din vremurile cele mai vechi, dinainte de întemeierea mitropoliilor, n'avem nume de clerici meșteșugari. Nu este exclus să fi existat și între preoții noștri din periodul anterior clerici care să se fi priceput la clădirea bisericilor de lemn sau la împodobirea lor sau la alte meșteșuguri, dar probabil din pricina că lipsind ierarhia superioară stabilă, clericii erau rari și prea căutați în calitatea lor de clerici ca să poată să se mai ocupe și de meșteșuguri. Abia după ce se înmulțesc școlile pregătitoare de clerici din vremea aceea, se ajunge la înmulțirea clericilor până acolo, încât unii să-și poată jertfi timpul și pentru meșteșuguri. Mănăstirile înseși, care pregăteau pe viitorii clerici, erau locuri unde aceștia puteau învăța și arte și meserii, căci mănăsti-

rile erau avizate să-și aibă dintre monahii înșiși meșteșugari de tot felul ca să poată exista și prospera în ținuturi îndepărtate de centre civilizate unde se înălțau ele și pentru a putea servi de centre de civilizare a unor locuri sălbatice ele înseși, cum au servit în toate țările.

Nicodim Prilepeanu, reorganizatorul monahismului român în 1376—1406, se pricepea nu numai la clădiri în lemn și piatră, ci știm despre el că a sădit vie și conducea vinul pe olane direct în pivnița mănăstirii în butoaie enorme, sădea grădini de nuci și de castani și era caligraf isteț, lăsându-ne un Evangheliar scris cu mâna sa în Prislop în 1404 împodobit cu frontispicii și inițiale artistice.

Caligraf vestit și miniaturist ilustrator de codici în Atos de pe la 1346, a fost și Mitropolitul al doilea de Argeș, Hariton, 1372—81.

Nu cunoaștem numele sculptorului, monah de bună seamă, care a sculptat ușile împărătești ale Mănăstirii Cotmeana, cel de prin 1383, cel dintâi monument sculptural român păstrat. Nici artiștii care au brodat epitafele dela Tismana și Cozia în 1396, ultimul cu inscripție care dă locul și data, nu și meșterul.

Monahul Filotei din Cozia, fost logofăt al lui Mircea cel Bătrân, scrise în același timp un Polileu slavon la sărbătorile împărătești, compus de el.

În secolul XV Moldova ne-a dat o serie de meșteri caligrafi, miniaturiști, legători de cărți și zugravi printre care întâlnim și nume de monahi și clerici.

În frunte e monahul dela Neamț, Gavriil, fiul lui Paisie Uric, care a copiat și ilustrat în 1429 Tetraevangheliarul păstrat azi la Oxford, unul din cele mai frumoase produse ale artei din toată lumea. Alt Evangheliar caligrafiat și ilustrat de el în 1436, păstrat în țară, plătit de Părcălabul de Hațeg, Lațcu Căndea, are și legătura din același an, capodoperă de aurărie, dar cu autor nenumit.

Din anii următori ne-a lăsat Gavriil multe opere de artă caligrafică. Unul are pe legătura artistică nota că l-a legat călugărul din Neamț, Silvan, poate egumenul mănăstirii, căci cunoaștem doi egumeni cu acest nume la Neamț, unul între 1422 și 1437, altul între 1469 și 1480.

Caligraf iscusit a fost și starețul Teoctist, învățătorul lui Ștefan cel Mare și Mitropolit din 1452.

Alții din același secol și din aceeași mănăstire sunt călugărul Atanasie, diacul miniaturist Teodor Mărășescu, călugării: diacon Nicodim, Casian, Ghervasie, Vasile, Filip, Visarion, diacul Mircea;

La Moldovița caligrafia în 1466 manuscise egumenul Arhim. Atanasie.

La Humor copia și ilustra în 1473 călugărul Nicodim, Tetraevanghelul cu portretul cel mai bun al lui Ștefan cel Mare. În 1470 se inaugurară atelierele de artă ale Mănăstirii Putna, cu meșterii caligrafi Chiriac, Vasile, Ieronim, Iacov, miniaturistii Paladie și Ieromonah Spiridon, monahul cântăreț Paisie.

La Bistrița sau în Iași lucra în 1492 caligraful diacon Isaia, altul la Huși, la Biserici în 1475 unul Ioan și altul nenumit, diaconul Trifu lucra în Liov, monahul Asincrit în schitul Gorodiște pe Nistru, călugărul Pahomie în 1490 la Voroneț, diacul Dumitru la Dobrovăț în 1504.

La sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare arta caligrafică avea reprezentanți și în clerul de mir dela sate. La 1 Iunie 1504 termina preotul din Coțmani copierea unui Mineiu pe Noemvrie, comandat de episcopul de Rădăuți, Ioanichie.

Meșterii caligrafi și miniaturisti sunt mai indentificabili decât meșterii de alt gen artistic: broderii, aurării, sculptori etc., fiindcă ei iscăleau produsele, ceilalți nu. Biserica logofătului Tăutu din Bălinești se pare că au și pictat-o trei diaconi iscăliți pe fresce: Ioan 1494, Grigorie și Gavriil 1496, meșteri zugravi.

În Ardeal încă cunoaștem un cleric meșter în arta caligrafiei în sec. XV: pe popa Simion din Hălmagiu, Jud. Arad, care copie în 1450 un Tetraevanghel slavo-sârb (Meteș Ist. bis. 112).

În momentul când în urma prosperității aduse de domnia bogată a lui Ștefan, arta caligrafică și miniaturistică ajungea la culme în Moldova, în Țara Românească se ivea cea tipografică.

Clericul care ne-a adus acest meșteșug, ieromonahul muntegrin Macarie, făcu mare carieră prin noua sa meserie. După ce tipări Liturghierul în 1508, Octoiul în 1510 și Evangheliarul în 1512, în anul 1512 ajunsese Mitropolit al Ungro-Vlahiei. El a mutat Mitropolia dela Argeș la Târgoviște în 1517 și a sfințit

Mitropolia din Târgoviște la 1520. Tipografia o va fi instalat la Dealul sau Bistrița. El a săpat în lemn și frontispiciile și inițialele tipăriturilor sale după cele moldovene-rom. de atunci. Era deci și xilograf. După ce a ajuns mitropolit s'a lăsat de meșteșugul tipografic.

L-au reluat după o generație doi logofeți dela cari l-a învățat diaconul din Târgoviște, Coresi. Acesta fiind om însurat, n'a mai făcut carieră ca Macarie cu ajutorul meșteșugului tipografic, ci a rămas diacon până la moarte, dar se întitula ca vlădicii și domnitorii: «cu mila lui Dumnezeu, eu cutare». Și titlul nu e uzurpare, pentrucă prin misiunea sa a avut rol mai mare în istoria neamului său, decât mulți domnitori și vlădici. Lui îi datorăm limba noastră literară, salvarea de pieire a vechilor traduceri românești, pregătirea românizării cultului și unificarea în cultură a Românilor de pretutindeni.

Cunoaștem foarte puțin din viața lui, știm, doar că numele Coresi îi era nume de botez, nu de familie. În anul când Academia Română îi retipărea Apostolul românesc din 1563, un membru al ei, păr. N. M. Popescu îi adresa o cuvântare în care-i făcea panegiricul:

«Nu cunoaștem despre viața ta mai mult decât ai binevoit a ne spune tu însuți în cărțile tale. Știm că ești Român din Târgoviște, cu tot numele ce sună a străin. Ne lămurim din hrisoave că nu ești rudă cu familia Coresi, bogată și acaparatoare, din jurul Ghighiului. Știm că ai luat asupra-ți sarcina diaconiei, pe care cu neostenită cinste ai purtat-o. Înțelegem că știai și limba slavonească, în care se citea atunci în bisericile noastre. Dar puternicul Dumnezeu, al cărui umilit și nevrednic slujitor te-ai simțit toată viața, ți-a dăruit din noianul bunătăților Sale, harul luminării semenilor tăi prin meșteșugul scrisului cu tipar. Ai învățat și tu ca și alții acest meșteșug dela Dimitrie (Liubavici, log.) nepotul lui Bojidar (Vucovici, tipograf în Veneția) în Târgoviște; dar pe când tovarășii tăi abea au ajuns să tipărească câte o carte, tu ai umplut pământul românesc cu rodul ostenelelor tale, dăruindu-ți-se de sus și fericita îndrăzneală să tipărești întâia oară cuvântul Domnului în limba țărânului român din jurul Târgoviștei (și Brașovului).

«Parcă te văd pe drumul de pe valea largă a Dâmboviței urmând oștile lui Pătrașcu Vodă cel Bun spre Brașov. El, Vodă,

se ducea să pună rânduială în vălmășagul din Ardeal și să așeze în scaunul domnesc din Cluj pe Isabela cu fiul ei Ioan Sigismund, ajutat fiind întru aceasta de Vodă Lăpușneanu al Moldovei. Iar tu, diaconul, te duceai la Brașov să tipărești un Octoih. (slavon), mult trebuincios cântăreților de strană. Această întâie carte a ta în care se pomenesc stăpânii celor trei țări vecine și surori: Isabela, Pătrașcu și Lăpușneanu, văzu lumina în anul 1557. Prin ea tu încununi biruința voivozilor români în Ardeal: simbol al vremurilor de azi. Și repede te-ai întors la Târgoviște ca să începi aci, ajutat de 10 ucenici ai tăi, tipărirea Triodului—Penticostar (slavon), gătit la 1 Iulie 1558.

«Ci iarăși întors la Brașov, această cetate avu toiagul vrăjit să te lege de ea pe tine, omul cu dor fierbinte pentru cuvântul Domnului. Căci atunci în această minunată cetate a Brașovului, cum o numește fiul tău, creștea ca din apă liana unei noi vieți creștine. Honterus, elevul lui Luther, răspândise aci învățătura protestantă și o altă față luase lumea săsească: orânduială nouă bisericească, școală bună, preoți, învățători ai poporului și mai ales: Cuvântul Domnului în graiul mulțimii.

«Te văd la Biserica Neagră minunându-te de slujbă în limba nemțească, când știai tu, că Nemții din Târgoviște slujesc în limba latină. Te zăresc discutând cu judele brașovean Ioan Benkner, cunoscut ție dela tipografie, asupra acestei neliniștitoare înnoiri: slujbă la Biserică în limbă nouă, fără să fie ebraică, greacă, latină sau slavă? Simt pe judele lămurindu-ți versetul Sf. Apostol Pavel asupra slujbei pe înțelesul poporului și te văd luminat ca de o rază când îți spune că și Românii au cuvântul Domnului pe limba lor, și încă vechiu de aproape 100 ani.

«Când au ajuns Husiții până în Nordul Ardealului, s'a prins un preot român în cârdul lor și a dat pe românește Psaltirea și Scriptura Nouă. Dece tu, Coresi, n'ai scrie-o cu tiparul acum fraților tăi Români? Atrăgător gând: Neamul tău, Coresi, e numeros și vioiu, dar e întunecat din partea învățaturii. Biserica ta citește într'o limbă moartă și cu totul neînțeleasă pentru neînvățați. Și oare învățați câți sunt? Puțini, și aceia mai ales prin mânăstiri. Iar Mântuitorul spune că cei bolnavi, adică să înțelegem pe cei neînvățați, au nevoie de doftor și nu cei sănătoși, adică cei învățați. Și vezi că, de când Sașii aceștia ce-

tesc Scriptura în limba lor, sunt mai luminați, mai buni, duc o viață mai omenească. Adică aceasta să fie păcat în fața Domnului? Să nu fie!

«Doi ani te-ai bătut, diacone Coresie, cu gândul la Scriptura pe înțelesul poporului și în această vreme Brașovul cu oamenii lui și cu viața lui te-au încredințat că păcat nu-i. Te zăresc, cum mișcat sufletește, culegi slove din căsuțe ca să alcătuești nu cuvinte slave ci românești. Binecuvântată a fost dreapta ta când a cules pentru tipar întâia oară pe românește răscolitoarea rostire: La început era Cuvântul și Cuvântul era la Dumnezeu. Prin Cuvânt cerurile s'au întemeiat, prin cuvânt românesc tipărit întâi de tine, s'a întemeiat puterea neamului tău românesc de a ajuns la mărirea de azi, căci cum vom uita că Evanghelia Domnului s'a tipărit întâi românește prin mâna ta, care încheia așa cererea de iertare: «Și scris-am eu diaconul Coresi ot Târgoviște și Tudor diacul. Și s'a început în luna lui Maiu 3 zile și s'au sfârșit în luna lui Ghenuarie 30 zile Văleato 7069 (1561), în cetate în Brașov». Nu era o tălmăcire a ta, ci tu aveai înainte «Intorsura» de demult, din vremea slăvitului Ștefan cel Mare, traducere potrivită în cursul vremurilor de mulți dieci și ici și colo colorată și de tine cu culori de graiu românesc din jurul Târgoviștei și din jurul Brașovului. Prin frământarea înaintașilor și prin a ta putea porni din Ușile Împărătești glas înțeles pentru urechile credincioșilor români. Mare lucru!

«Și cum porniseși pe drumul tiparului, «cu dor pentru cărțile românești» nu te-ai oprit locului ci peste doi ani ai dat și cântărețului cartea lui românească, i-ai dat Apostolul (1563). Dar slujba bisericască este împletită cu Psaltirea Proorocului David, hrană dumnezeiască pentru orice suflet în ori ce stare s'ar afla. Tipărit-ai și această sfântă carte pe care mai apoi, spre mai adâncă încredințare că este cu adevăr, ai tipărit-o iarăși, puindu-i în față și textul slavon obișnuit atunci în biserică.

«Munca ta a fost fără preget. De zeci de ani se tot descopăr cărți tipărite de tine și șirul lor tot nu s'a mântuit. Iată, acum de curând s'a găsit Liturghia românească tipărită de tine în anul 1570... Aducă-și aminte preoțimea neamului românesc când săvârșește sfânta și dumnezeiasca Liturghie că tu diaconul Co-

resi, ai fost întâiul care le-ai tipărit pe limba lor cuvântul liturgic al Sfântului Ioan cel cu rostul de Aur.

«Când a fost vorba să tipărești o Cazanie românească, ai găsit-o (pe a Patriarhului Constantinopolului din 1340 Ion Caleca, în traducere slavonă) la marele Mitropolit Serafim din Târgoviște. Și cu binecuvântarea lui și a Mitropolitului Ardealului și al ținutului Orășii, Ghenadie, ai tălmăcit-o în românește cu ajutorul preoților români dela biserica Șcheilor din Brașov și ai tipărit-o în anul 1581 cu ajutorul judeului brașovean Lucaci Hârjilă. Această este vestita ta carte «Evanghelia cu învățătură», numită «Cazania lui Coresi», citită și răscitită de învățați. Ei îți mulțumesc, te blagosiovesc și nu te dosădesc, pentru că le-ai mijlocit graiul românesc de atunci, temeiul scrisului de azi.

«Pentru noi bisericașii, făptuit-ai și tu o greșală. Că greșală a fost când ai tipărit sub numele tău curat ortodox Tâlcul Evangheliilor și Molitvelnicul din 1564... Cartea aceasta era calvină, potrivnică Bisericii tale ortodoxe, dușmană cinului diaconesc pe care îl purtai. Dar bănuiesc că pe tine te încântase limba românească din rugăciuni și din învățături și până să te dumi-rești asupra gândurilor calvine ale lui Forro Miclăuș sprijinitorul cărții, i-ai dat drumul în lume.

«In 1559, când ai tipărit din nou Intrebarea creștinească, adică cea dintâi carte românească tipărită întâi de zugravul Filip în Sibiu în 1544, Catehismul, ai avut grija să înlocuești în ea crezul vechiu husit al sfinților Chiril și Anastasie, cu cel niceo-constantinopolitan, ca să fie cartea mai ortodoxă, să n'o lepede preoții cei cu grijă de păstrarea neștirbită a credinței strămoșești. Căci biserica noastră ortodoxă ține mult la ce a apucat și nu-și schimbă ușor îndătinirile. Primeau ei vlădicii și preoții tipăriturile tale românești, se încălzeau ei de învățătura creștină în graiul lor, îți păstrau ei cu scumpătate cărțile:—doar în firide de mânăstiri și de biserici s'au găsit în zilele noastre—dar obiceiul vechiu era să se facă slujbă după cărți slavonești, și de obiceiul acesta nu se puteau ușor desvâța. De aceea, tu diacone, om cuminte, împlinit-ai și trebuințele lor, tipărindu-le și cărți slavonești de slujbă. Ba încă, sprijinatorii tăi, Sașii brașoveni, negustori întâi de toate, văzând că această marfă are căutare, te-au ajutat să lucrezi chiar mai multe cărți slavonești decât românești. Nu ți-a rămas carte de biserică să nu o fi

tipărit, chiar de mai multe ori. Invățații le găsec des, fie întregi, fie în frânturi, fie lipite în scoarțe de cărți mai noi. Până și Mineiu ai tipărit cu Vlădica Ghenadie, în Sebeș 1580, sub titlul de Sbornic.

«Și, diacone Coresi, mult a' iubit tu scrierea cu tipar a cărților! Avem dovada: pe singurul tău fiu, pe Șerban, l-ai făcut tipograf; pe mulți alți tineri i-ai vrăjit pentru acest meșteșug și i-ai scos bunii ucenici, ca pe Tudor diacul și pe Mănăilă. Fiul tău Șerban cu Marian tipări în Orăștie «Palia», adică cele dintâi două cărți ale lui Moise, în românește.

«Preoțime românească, mândrește-te cu bună dreptate, că unul dintre ai tăi a ctitorit limba românească literară».

Părintele prof. N. M. Popescu înclină a crede că și Călin diacul care a tipărit în Brașov în 1566 Evangheliarul românesc al lui Coresi i-a fost ucenic. E probabil. Mai puțin probabilă e credința sa că i-a fost ucenic și diacul Lorinț care tipări în Brașov și Alba-Iulia slavonește Octoihul și Evanghelia în 1567 și 1570. Acesta e identificat de Meteș cu ierom. Laurențiu Cernagoraț, adică muntenegrinul, care în 1571 dăruia mănăstirii bănațene Partoș un evangheliar slavon de a lui Coresi din 1562.

Se păstrează la Cluj un evangheliar slavon tipărit de Lorinț în 1570, în care se intitula ierom. Lavrenție.

În 1577-1578 mai tipări Octoihul mic slavon în Alba Iulia, în 1579 Evanghelia slavonă cu frontispicii noi delicate, cuprinzând și corbul muntean și coroana brașoveană și iscălitura: «le-a făcut Lorinț» și interdicția voievodului Andrei Bathori, ca nimeni să nu-l mai tipărească 50 de ani, interdicție pe care o călcă în 1580 Coresi. În 1546 tipări, în mănăstirea Beri, monahul Filip Moldoveanul un Evangheliar slavon.

Ultima tipăritură din secolul XVI e ediția II-a a Liturghierului slavon al lui Coresi din 1570, făcută de fiul său Șerban și de popa Mihai din Schei la 1588. Pe urmă rămân în lăzi literile și în Târgoviște și în Ardeal până sub Matei Basarab.

Clericii continuă însă meșteșugul caligrafiei, picturii și alte meșteșuguri și arte pe lângă misiunea lor duhovnicească și rituală.

Insemnați sunt preții din Schei și Rășinari, care îndeplineau slujba de logofeți și soli ai orașelor Sibiu și Brașov, în secolele XIV până în al XVII-lea.

Dintre clericii pictori, cel mai însemnat este ieromonahul Maxim, învățător de zugrăvi, care a pictat în 1540, pe banii lui Radu Paisie, biserica mare a mănăstirii Cutlumuș, lavra munteană din Atos, în 1542, cu ucenicii săi David și fiul acestuia Radoslav, înnoi pictura lui Eratudi Zografos dela Stănești, în Vâlcea, în 1543, cu aceiași ucenici pictă paraclisul Coziei cu picturi neîntrecute.

În 1518—1521 era vestit caligraf la mănăstirea Bistrița diacul Dragomir. A copiat o Albinușă, un Apostol, un Mineiu, plătite de Pârvu Craiovescu.

În 1543 caligrafiă egumenul Bistriței, Onufrie, un evangheliar slav, dăruit de vistierul Ioan din Râmnic Zografului unde e și azi.

La mănăstirea Deal, monahul Silion caligrafia tot pe atunci alt evangheliar.

Peste o generație lucra protopopol din Craiova, Ion Sârbu, evangheliare artistice. Unul din 1583 l-a plătit marele armaș Danciul și l-a dăruit mănăstirii Gura Motrului, altul i l-a comandat Mihnea Vodă, altul din 1593 a ajuns la biserica Sf. Nicolae din Chitila.

La Cozia s'a scris slavonește în 1572, din porunca egumenului Mitrofan, un miscelaneu de texte religioase, azi la Hilandar.

La Radu Vodă în 1593 a scris proegumenul Mardarie un Mineiu slavon pe Noemvrie, azi tot la Hilandar.

Vestit caligraf și miniaturist a fost episcopul Buzăului, Luca, 1584—1605, apoi mitropolit la 1605—1629.

Grec din Hios, prin talentele sale s'a ridicat ca și mai târziu Antim Ivireanul.

Mănăstirea Dionisiu are o Păscălie scrisă de el în 1588, Lavra o Evanghelie cu miniaturi, Patriarhia din Ierusalim avea alta din 1594, Simopetra un Liturghier început de el în 1592 și terminat de ucenicul său Iacob și o Psaltire tot așa scrisă de ambii în lungă vreme. Toate grecești. Luca era și judecător vestit; pricinile mai grele lui le dau domnii spre judecare.

Deia el avea și primul antimis din Țările Române.

A fost și ctitor de mănăstire, la Izvoranu, la Buzău.

În Moldova, în sec. XVI, n'au fost tipografii ca în Țara

Românească și în Ardeal. Monahul Filip Moldoveanul în 1546 și-a tipărit Apostolul slavon, probabil în Peri.

Caligrafii, miniaturişti și aurari are însă mulți, continuând înflorirea din epoca lui Ștefan cel Mare și aflăm între ei și numeroși clerici cunoscuți după nume și loc. Protopsaltii din mănăstirile Putna și Neamț, Eustație și Pafnutie au scris în 1511—1525 câte o Psaltihie.

Diaconul Mihaiu din Voroneț a copiat un Apostol slav ilustrat cu arabescuri în culori, pe pergament, în 1542-43, azi la Sucevița.

Tot el a scris în 1546 un evangheliar slavon ilustrat, cu 4 frontispicii frumoase.

În 1550 îi comandă mitropolitul Grigore Roșca splendidul evangheliar ilustrat, având și portretul lui Ștefan cel Mare. Dăruit Mănăstirii Voroneț, fu splendid legat în 1557, cu chipul lui Daniil Sihastrul pe scoarța din dos.

Alt evangheliar ilustrat a scris călugărul Evloghie din Putna, în 1555.

Sucevița are un Apostol scris în 1554 de ierom. Teodosie și de ucenicul său, diaconul Anastasie.

Biserica Adormirii din Liov are un Evangheliar slavon scris de popa Ivan ot Stănești, sub Iliăș Rareș, în anii 1546-1551.

Popa Mihail din Eparhia Rădăuților a copiat în 1558 un Liturghier slavon, ajuns pe urmă în comuna Pata lângă Cluj, cu notița despre alegerea în acel an a episcopilor de Roman și Rădăuți.

Călugărul Amon din mănăstirea Moldova copie în 1596 Viața Sf. Ioan Scolasticul și o dăruie Suceviței.

Dintre clericii pictori din acest secol (XVI), foarte bogat în pictori, în Moldova nu putem identifica decât pe un fiu de preot, care nu știm dacă s'a preoțit și el pe urmă, dar e probabil, după uzul de atunci.

Biserica din Arborea, jud. Rădăuți, a pictat-o Dragoșin, fiul popii Coman din Iași, în 1541, pentru 25 zloți. Cum a pictat-o, ne putem face ideie, dacă privim arderea Sfântului Martir Nichita din Daciagota, pe care a copiat-o întocmai Anastase Demian, în Capela Teologiei din Sibiu. La Arborea e în nișa dela Vest, în afara Bisericii, care e pictată și pe dinafară.

Dintre meșterii aurari cari ne-au lăsat splendide legături

de cărți ferecate în aur și argint, sculptate în scene și portrete, cruci, potire, ferecături de icoane și alte lucrări de artă, cunoaștem pe Popa Nichifor dela Neamț, care a ferecat în 1559 o cruce în argint sculptat, prin săpături făcute de el și poleit pe urmă cu aur și împodobit cu mărgăritare. Ne-a lăsat și socoteala costului: 92 aspri argintul, 50 aspri lemnul, 50 pietrele scumpe și mărgăritarele, 9 galbeni ungurești pentru aurul de poleit, 32 de zloți pentru facerea lucrului.

O cruce mare de 62 cm, cu 8 conuri, a sculptat-o Popa Nichifor în 1560, în lemn de măslin și a ferecat-o cu argint și cu mărgăritare. A plătit-o mitropolitul Grigorie Roșca cu 41 galbeni ungurești și 192 pfenigi, și a dăruit-o mănăstirii Neamț.

Altă cruce de aceeași formă, dar de abanos, tot dela Neamț, au ferecat-o ieromonahul Vasile și argintarul Sava în 1558.

În 1568 și 1569 lega din nou cărțile vechi ale Putnei proegumenul ei, Eustafie.

Preotul Andronic Andonie a încadrat în 1564 în ramă foarte artistic sculptată, icoana Maicii Domnului din Biserica Sf. Nicolae din Scheiu.

Episcopul Romanului, Anastasie, îrtemeiase între 1558 și 1570, la reședința sa, o adevărată școală de iconari și atelier de ferecat icoane, adică de îmbrăcarea lor în aur și argint, și încadrarea în aceleași metale, sculptate.

O icoană dela el, azi la Putna, a Răstignirii, are în cadrul de argint inscripția: «Această icoană a ferecat-o episcopul Anastasie al Romanului, în 12 Iunie 1558».

Alta, a Înălțării, tot la Putna azi, a ferecat-o în 1 Ianuarie 1568. A treia, a Nașterii Domnului, în inscripție ne spune că a făcut-o, ferecat-o și dăruit-o mănăstirii Putnei, în 18 Februarie 1570.

Mai are mănăstirea Putna o icoană a Invierii, cu inscripție română pe sulul lui Solomon, iar pe ferecatură inscripția slavonă că a ferecat-o arhmandritul Putnei, Spiridon, în 1566. Altă icoană dela Putna are inscripția: «făcută și ferecată de arhmandritul Doroteiu dela Putna și de ucenicul său, ierodiaconul Atanasie, în August 1585».

La Putna, Sucevița, Neamț și alte mănăstiri, s'au păstrat multe opere de artă minoră, aurărie, broderie, etc., executate

în Moldova în sec. XVI dar fără numele autorilor, care au fost călugări și clerici meșteșugari și artiști.

Nu intră între meșteșugari clericii cari ne-au lăsat produse literare, ca Macarie al Romanului și călugării cronicari din sec. XVI, nici Teodosie Barbovschi, învățătorul fiului lui Petre Șchiopul, munca intelectuală nefiind meșteșug, ci cărturărie. În 1592, ieromonahul moldovean Rusin traduse în slavonește cartea morală «Floarea Darurilor», după textul românesc tradus din italienește de Gherman Vlahul.

Pe vremea lui Mihai Viteazul, vreme de vitejie în primul rând, cunoaștem doi preoți care au îndrăgit meșteșugul armelor și l-au practicat cu mare răsunset. Unul e «Popa Stoica din Fărcaș, care sare 7 pași, și iese din liturghie și taie la Turci o mie, c'a urît biserica și-a îndrăgit săbioara, și a urît ciocanele (toacei) și a încins pistoalele».

Fărcaș e comună în județul Romanați, la 8 km. spre Nord-Est de Caracal, pe drumul de piatră al împăratului Traian, lat de 8 m. și înalt de 1 m., pe care și azi umblă carele Fărcașenilor. Casa Popii Stoica era în Cătunul de Mijloc al Fărcașilor, căci satul are trei cătune. Fiind aproape de hotarul către Turci, satul a suferit dela ei. De aceea, când se răsculă Mihai Viteazul contra lor, în 1594, Popa Stoica ceru și primi voie dela episcopul Râmnicului, Teofil, să intre în oastea lui Mihai. Voievodul îl făcu agă, adică maior sau comandant de infanterie și îi dăte «oști care era mai de folos» iar numele lui în cronici și în acte vechi fu, după sat, Fărcaș aga.

Când Mihai Viteazul, în Noemvrie 1594, dăte iureșul în Turci cuprinzând vadurile Dunării, Aga Fărcaș trecu Dunărea și cuprinse Nicopolea, ostașii lui jefuiră orașul, îi dăteră foc, uciseră păgânii, trecură îndărăt Dunărea și cuprinseră și cetatea Turnu, câteva cete trecură iarăși grabnic Dunărea, frânseră companii de Turci și le luară un steag, cincisute de lunturi turcești pregătite pentru pod fură aprinse de oastea lui Fărcaș. Norocoase ieșiră luptele Românilor la Nicopolea și ele se datorau vitejiei lui Fărcaș.

Dar norocul este schimbător. Aprins de dorul luptelor și de biruințele câștigate, Fărcaș trecu iarăși Dunărea cu cei trei mii de ostași ai săi, cu gândul să cucerească și Vidinul. Se găsiră însă doi trădători care îi atraseră în cursa Turcilor, spu-

nându-le că nu sunt în cetate decât câteva sute de paznici. Dar Turcii erau în număr de treizeci de mii. Vitejia lui Fărcaș fu copleșită de număr. Abia scăpă el și cu puțini ostași.

Ci minunea de vitejie a lui Fărcaș a fost în lupta dela Călugăreni. În dimineața vestitei zile de 13 August 1595, Fărcaș rugă cu stăruință pe Mihai Vodă să-i dea 200 de călăreți ca să spioneze pe dușmani. El porni spre Turci, îl urma ră toți ostașii de sub comanda lui, mai fără voia Voievodului. Fărcaș înaintă pe furiș spre tabăra turcească, își ascunse într'un loc dosnic oastea și numai cu puțini se arată Turcilor, pe coasta unui deal. Turcii îl urmăriră cu toți în neorânduială, el primi atacul, retrăgându-se dincolo de oastea pânditoare, lângă o mocirlă. La semnul lui Fărcaș, oastea ascunsă îi lovi din laturi și din spate și-i aruncă, zăpăciți, spre podul Neajlovului, unde vitejia lui Mihai avea să le pună capăt. Cel ce descrie această atragere în cursă a Turcilor numește pe căpetenia oastei «abatele», semn că-l știa preot.

În 1597 cucerii Vidinul și-l arse, la întoarcere însă fu bătut de Turci. După cucerirea Ardealului în 1600, Mihai îl puse cărmuitor al cetății Făgărașului.

Au fost mulți clerici cari au luat armele pe vremea lui Mihai. Între ei e și Vlădica Vârșețul Teodor, care a fost vizitat în tabără de Mihai Viteazul în 1594, pe urmă însă învins de Turci s'a refugiat la Teiuș și Sibiu. Episcopul Sava dela Inău cucerii Lipova dela Turci în 1606. Popa Todor din Sângeorgiul Bistriței se înrolă în fruntea credincioșilor săi, în armata lui Mihai Viteazul, în 1600, și luptă pentru cauza acestuia.

Cu Baba Novac fu ars în Cluj în 1600 și un preot român. Dieta din Cluj, la 21 Ianuarie 1601, expulza pe preoții români care au fost revoluționari și tăciunari și-i obliga la restituții. Ion Cernea, episcop de Vad, muri în 1605 luptând cu paloșul pe zidurile cetății Sătmar.

Erau și între preoții ardeleni însă și clerici care se ocupau cu meșteșugul copierii manuscriselor, cum a fost în vremea lui Mihai Viteazul Popa Grigorie din Măhaciul Turzii, care a scris codicele sturzan cuprinzând apocrife românești și catehismul românesc din 1559.

Alte manuscrise ardeleni din sec. XVI, mai multe românești, nu ne dau numele caligrafului care le-a copiat.

Din 1550 avem numele unui preot cneaz, colonizator de sate, preotul Ioan din Guruslău, colonizatorul Draghiei pe moșiile voievozilor Moldovei din Ardeal. Din 1558 pe Popa Todor din Giulești, tras în țeapă de bistrițeni, ca gazdă de hoți.

În 1566 în Mănăsturul Cetății de piatră era voievod Popa Gheorghe.

În 1595 satul bihorean Hașmaș era al voievodului Popa Ioan. (Meteș, «Contribuțiuni», 1922).

Conscriptia din 1594 a cetății Șimleului obligă la aceeași dare pe preoții care sunt și voievozi, ca și pe cei ce sunt numai parohi.

N. Bethlen scria pe la 1662 că la Românii ardeleni preotul e și judele satului, foarte ascultat (Idem, p. 13-14).

Diacul Oprea din Șcheii Brașovului, dascăl de dascălie și protopsalt, copie în 1570 un Octoih românesc, tradus din slavonește de preoții din Șcheiu de mai înainte.

Diacul Nicolae, fiul Popii Nicolae din Neradinul Șiriei, copie în 1530 în Păuliș, pentru Popa Mircea, un Catavasier slavon.

Parohii din Caransebeș și Lugoj, Șt. Herce și Moise Peștișel, cu protopopul Hunedoarei, Archirie, au tradus în 1582 Palia.

În 1581 a scris diacul Ioan Rus din Colomea un evangheliar slavon, pe care îl cumpără cu 8 ducați Popa Iustin din Călata.

În timpurile următoare se înmulțesc diecii săraci care vin în Ardeal din Galiția și Moldova și trăiesc din copiatul cărților bisericești pentru preoții noștri.

Diacul Ion din Pocioveliste copie înainte de 1664, poate încă în sec. XVI, Cazania lui Coresi din 1564, păstrată în Biserica din Șumugiu, în Bihor.

Popa Ștefan sau diacul Gheorghe ne-au lăsat Triodul din Brusturi, din sec. XVII.

Popa Toader din Râpa de Jos, județul Mureș, copie în 1610 Pravila Sfinților (Meteș, p. 379).

Protopopul Vasile din Șcheii Brașovului a scris un frumos Penticostar slavon în 1613 și a scris în românește Cronica cea dintâi a bisericii sale, prima cronică românească.

Popa Ion Românul din Sâmpetru (județul Hunedoara după

Cartoian și Pușcariu, jud. Brașov după Iorga), copie «Floarea Darurilor» în rezumat, intitulat «Albinușa», tradus din sârbește și «Alixândria», tradusă tot din sârbește în sec. XVI.

Soborul Vlădichii Dosoftei din Bălgrad, la 4 Iulie 1627, le interzice preoților meseriile de crâșmar, vânător, gazdă de hoți. Le interzice portul armelor, deși Vlădica Spiridon din Maramureș, în 1619, călătorind în Moldova, își lăsa la Popa Tămaș din Năsăud (pe lângă bani și o carte în valoare de 32 fl.), și pașoul său.

Vlădica Inăului, Longhin Brancovici, hirotonit de Chiril Lucaris în 1628, în 1636 se retrage la mănăstirea Comana din județul Vlașca, unde picta icoane. O icoană a Maicii Domnului pictată de el, dărui Matei Basarab și Doamna sa mănăstirii Hilandar, unde e și azi.

Pictor a fost și mitropolitul Ardealului, Ilie Iorest, ardelean călugărit în mănăstirea Putna, unde va fi învățat acest meșteșug. În Martie 1643 îl destituie principele Gh. Rácóczi I și-l ținu nouă luni în temniță. Cu lanțurile pe mâini fu silit talentatul mitropolit să-i picteze castelul din Iernut.

Ghenadie II și Iorest tipăriră în 1640-1641 Cazania din Bălgrad (după a lui Coresi), prin tipograful muntean Popa Dobre, poate scheian după nume, dar format la tipografia lui Coresi care funcționa iar în Țara Românească, instalată întâi la Govora în 1636, apoi la Deal în 1643, pe urmă la mitropolie, în 1648. Un manuscris al acestei Cazanii, terminat în August 1640, e în Muzeul Național din Budapesta (Meteș, p. 377).

Invierea meșteșugului tipografic se datora ieromonahului grec din mănăstirea Zograf, Meletie, care veni în 1634 la Matei Basarab însoțit de alt tipograf călugăr, St. Bârzohodeț din Ohrida, și-l rugă pe Domn să-i trimită la Petru Movilă după material tipografic. Aduseră atâta încât putură înființa tipografie nouă în Câmpulung și putură reactiva și tipografia lui Coresi dela Mitropolie, mai ales că aduseră și doi tipografi ruteni.

Matei Basarab înființă și o fabrică de hârtie la Câmpulung.

Dintre tipăriturile muntene, cea dintâi însemnată, după câteva cărți slavonești din 1635—39, e Pravila românească dela Govora, la 1640, tradusă de călugărul cărturar Mihai Moxalie, din mănăstirea Bistrița, care compilase și cea dintâi cronică uni-

versală românească în anul 1618, la îndemnul egumenului său Teofil, ajuns în 1618 episcop de Râmnic, în 1637 mitropolit.

Ierarhia superioară moldoveană încă ne oferă câteva chipuri de clerici meșteșugari.

Mitropolitul Teodosie Barbovski, fost educator al fiului lui Petru Șchiopul, ne-a lăsat manuscrise slavone îndreptate de el.

Urmașul său Anastasie Crimca, ctitorul Dragomirnei, ne-a lăsat manuscrise slavone splendid caligrafiate și ilustrate de el.

La 1 Septembrie 1609 îi dăruie Dragomirnei un evangheliar slavon scris de el pe pergament și ilustrat cu miniaturi originale, unele reprezentându-l pe el însuși în odăjdii arhieresti. Legătura în aur și argint, cu icoana Invierii sculptată în față, a Pogoririi Duhului Sfânt în dos, încă e o operă de artă.

În 1610 îi dăruie un liturghier scris și ilustrat de el, unele ilustrații reprezentându-l pe el împreună cu voevodul Ștefan Tomșa. Ambele sunt și azi la Dragomirna. Tot în 1610 îi dăruie și un Apostol ilustrat, o miniatură reprezentându-l pe el în genunchi în fața Dragomirnei. A dăruit niște proloage (Vieți de Sfinți) Mitropoliei Ungro-Vlahiei, pentru cari e trecut în pomelnicul ei. În 1612 scrise tot pentru Dragomirna un nou liturghier ilustrat. Îl donă în 1616.

În 1614 scrise un nou evangheliar ilustrat și legat. Îl dăruie în 1624.

Varlaam, care luă scaunul său în 1632, în tinerețe sădise cu mâinile sale o vie în satul său natal Cofești, din județul Putna. În 1618 caligrafiasse o Scară a lui Ioan Scărarul, pe două coloane, cu text slavon și român, cel român tradus de el «pentru datoria talantului» ce-l avea.

În 1629 studie la Moscova Viețile Sfinților și le comandă icoanele conform prescripțiilor sale. Ca mitropolit, în 1632—53, traduse până în 1637 Cazania Patriarhului Constantinopolei, Calist, din slavonește în românește. În 1641 aduse tipografie din Liov și până în 1643 o tipări. Apoi tipări și alte cărți ale sale și ale lui Eustratie Logofătul. În 1642 îi făcu călugărița Mitrofana Ureche un patrafir, în 1643 îi scrise rădăuțeanul Ivan-cu un liturghier slavon cu inițiale aurite. Era judecător iscusit, delegat de Vodă și în pricini laice. Era și mare apicultor. Prin testamentul său din 18 August 1657, lăsa mănăstirii Secul patru prisăci, cu condiția ca dintr'una să se dea surorii sale Catrina

4 poloboace de miere, în toamnă. Ii lăsa și viile sădite de el și înzestrate cu cramă și pivniță, și două mori făcute de el, piuă de pisat, căldări de fier, bere și rachiu, ceea ce îl arăta mare gospodar.

Urmașul său al treilea, Dosoftei, a fost mare cărturar și întâiul nostru poet cult. Tipograf îi fu călugărul din mănăstirea Bisericiani, Mitrofan, care în 1680 turnă literă grecească și-i făcu tipografie în Iași și patriarhului Ierusalimului, Dosoftei. În 1683 ajunsese episcop de Huși, în 1686 fugi în Țara Românească și reluă meșteșugul tipografic acolo și-l continuă și ca episcop de Buzău în 1691—1702.

Meșteșugul tipografic înflorise în Țara Românească sub mitropolitul Ștefan. Cleric tipograf însemnat este Daniil Andrian, călugăr din Ardeal, care a tipărit Pravila mare din 1652, apoi s'a retras la Soveja, iar în 1662 ajunsese pe scurt timp episcop la Făgăraș. Egumenul Govorei, Silvestru, în 1643 fu angajat în Ardeal să traducă din grecește și slavonește Noul Testament tipărit de mitropolitul Simion Ștefan în 1648.

Psaltirea lui Simion Ștefan din 1651 a tradus-o din ungurește, parohul calvinizat din Lugoj, Ștefan Fogarași, care repări și Catehismul calvin în 1648.

Egumenul Bistriței oltene, Vasile, în 1653 sculptă ușa bolniței mănăstirii sale.

Războaiele cu Turcii ne-au dat în sec. XVII preoți mânăitori de arme în Ardeal. Despre mitropolitul Sava Brancovici se spune că pe când era protopop la Ineu, pe la 1650, noaptea ataca pe Turci cu armele. În 1659 se înrolă în armata lui Gheorghe Rácóczi II contra Turcilor, preotul Gheorghe din Ciurila, județul Turda, în fruntea unei cete de 600 de voinici. Luptă cu Turcii la Deva, Hunedoara, Baia de Criș, Beiuș, Oradea, Zlatna, Aiud și Feneș. În vara anului 1660 căzând în mâinile Turcilor, fu chinuit și tras în țeapă la Făgăraș.

Meseria copierii de cărți bisericești era mai bună pentru clerici decât mânăuirea armelor.

Din Bihor cunoaștem câțiva clerici cari ne-au lăsat produse românești ale acestei meserii, după 1650:

Popa Mihai din Topa de Sus a scris în 1658 o carte de Vieți de Sfinți, cu notițe despre această activitate a sa și despre întâmplările contemporane.

Popa Giurgiu din Lunca Sprie, a copiat: 1. O colecție de cântări bisericești, pe care Iorga și Fîru o datau după cuprins din sec. XV, după limbă însă pare a fi din sec. XVII. Are o însemnare din 1705, din Agriș. 2. Alt vornic de cuprins similar, găsit în Așchileu, îl numește Meteșmolitfelnic și-l datează din 1674. Conține cântări calvine. În acest an însă copistul, popa Giurgiu, nu mai era — sau nu era singur — paroh în Lunca Sprie, căci în 1674 scria Popa Ion în Lunca Sprie o carte de litanii, găsită în Răbăgani.

Pe o cruce de argint din Cămpeni, în munții Apuseni, e gravat «Iosif Ierodicon V., Leat 1671». Poate că e un meșter argintar.

Multe manuscrise ne-a lăsat preotul bihorean Urs din Cotihlet, care fusese și jude în satul său: 1. Molitfelnic cu cântări calvine, din 1676. 2. Cazanie din 1676, cuprinzând Cazania lui Varlaam al Moldovei și încă 14 învățături din izvoare neidentificate. 3. Altă Cazanie identică din 1680.

Popa Florea din Dubricionești copie în 1678 epistolia Domnului și alte două apocrife, într'un codice care cuprindea mai multe cărți de slujbă, copiate de popa Petru din Tinăud, între anii 1673 și 1684, și anume: Slujba Maslului, scrisă pentru popa Marcu din Săcadat, 1763. Slujba Sfinților Bisericii, 1674. Cazania la Macabei, 1675. Liturghier 9 Aprilie 1679. Slujba Bobotezei, 1684. Toate românești, după originale din sec. XVI.

În alt codice s'au păstrat manuscrisele Popii Petru din Tinăud din 1678: Iertăciuni la morți, Cântecul lui Adam, Cântecul Domnului (de fapt rugăciune către Iisus), împreună cu Gromovnic și iertăciuni scrise de altă mână. În 1682 copie Evanghelia cu învățătură, tradusă de un popă rusesc, de pe o Cazanie tipărită în Țara Rusească. În 1685 a copiat, ca proto-pop, un ciaslov cu octoih și evanghelii, păstrat în Lăzăreni. Probabil același Petru copie în 1688 un Molitfelnic.

Meseria aceasta o exercitau și preoții din alte regiuni ale Mitropoliei Ardealului, cu ea înmulțindu-și mijloacele de trai.

Spre sfârșitul sec. XVII Popa Arsenie din părțile Năsăudului cerea dela popa Ioan din Șieu-Șoimuș un împrumut să-și cumpere ceva «untișor și peștișor, că la biserică n'aduce nime nimica». El va restitui curând, că scrie o Liturghie popii Mihai din Coțmani, «deci dacă oi găta, l-oi strânge de bani și voi trimite

menteani». În același timp cerea împrumut pe două-trei zile dela popa Ioan și un canonic să și-l copieze.

Diacul Ion din Șiria, în 1644 legă un Octoih slavon din mănăstirea Neamț.

Mitropolitul Ungro-Vlahiei, Varlaam, prin 1670 aduse din Liov pe dascălul Alexandru, care îi ajută a traduce Cheia înțelesului și Cerul nou, iar după căderea mitropolitului trecu dascăl la biserica Sf. Nicolae din Șchei. În 1694, el traduse Penticostarul popii Vasile în Șchei, în 1697 scrise o psaltire slavoromână cu tâlc, tradusă de egumenul Bistriței, Ștefan, care traduse și zece predici neapărute în Cheia lui Varlaam, corectate de Alexandru. Alexandru ne-a mai lăsat Triod, Pateric și o odă, pentru gocimanii din Șchei. Egumenul Bistriței, Ioan, prin 1674 traduse viața lui Nifon și învățăturile lui Neagoe, în românește.

Dascălul Vasile din Șchei scrise în 1695 Viețile Sfinților în românește, cu învățături. Preotul Florea Băran din Șchei copie în 1693 Crezul în românește, dascălul său Costea Fiziologul și Albinușa sau Floarea Darurilor, Isopia, Sindipa, ș. a.

Dascălul Vasile Sturze, fiul Badiului din Moldova, copie în 11 Aprilie 1695, în mănăstirea Plosca, jud. Hunedoara și în Mada, pentru popa Simion, un Ciaslov românesc, în 15 Mai un Octoih, în Octombrie 1698 în Răbăgani, Bihor, Molitfelnicul românesc tipărit în Bălgrad în 1698, în 1699 și în 1701 copie în Străcaș, jud. Bihor, un Liturghier, cumpărat de popa Gavrilă din Horosig și întregit ulterior de preotul din Lăzăreni și un ciaslov cu octoih, sinaxar, pascalie, slujba Paștilor, etc., toate românești. În 1706 copie octoihul în Sântelec și în Nădab, lângă Cinteii, județul Arad, unde s'a găsit și un Apostol și un evangheliar cu appendice, descrieri apocrife, din același timp, poate tot dela el. În 1708 scrise în Mănăstur și în Sântandrei, județul Timiș, Pravila Sf. Părinți despre cele 7 Sfinte Taine, după cea tiparnică a mitropolitului Moldovei Varlaam, în vremea când s'au ridicat Curuții lui Rácóczi Ferencz pe Nimeți și era răutate mare în Ardeal și la Crișul Negru și Câmpia Giulei era pustie toată. În 30 Iulie 1730 mai scria un liturghier în Răbăgani.

Prin 1704, diacul Daniil din Veța, jud. Turda, cu popa Manea din Sălaș, județul Hunedoara, popa Andraș din Cârnești,

jud. Hunedoara și cu alții, scrise un molitfelnic românesc cu multe slavonisme și cu molitve slavone.

Popa Teofil din Rucăr, județul Făgăraș, scrise în 1700 un izvod de parimii, diacul Petru din Băcăinții Hunedoarij un sinaxar pe 12 luni, popa Constantin o cazanie, dascălul Gheorghe pentru popa Simion din Iaz lângă Caransebeș un liturghier, popa Ianăș de pe Crișul repede un catavasier cu prvelicul carele zic preoții la colivi și la rădicarea paharelor pentru sănătăți și cu polihroane pentru Domnul și pentru Mitropolitul Ungro-Vlahiei. Popa Chirilă din Aciua, jud. Sătmar, poporat în Unimăt jud. Sălaj, în 1698 traduse și scrise românește un antologhion pentru popa Ion din Mădăraș jud. Sătmar, în 1702 altul, «pentru preoții cari nu știu înțelegerea slavonească». Al treilea în 1713.

Ieromonahul din Iași, Agathon, copie în 1701, în zilele vlădichii Isaia Diacovici, în Șiria, un Molitfelnic pentru parohul Șiriei, Ion din Valea Bradului, iar în 1717 în Sumugiu, Bihor, cartea lui Varlaam: Șapte Taine, cu Strastnic și epistolie.

Alt moldovean, popa Vasile din Bărboși, jud. Covurlui, care a scris un liturghier românesc în Garbău, jud. Someș, în 1718 zugrăvea biserica din Gălgău jud. Someș. A zugrăvit și altele în jud. Someș, Hunedoara, Arad și Timiș.

Popa Florea din Josani-Bihor copie în 5 Mai 1704 un Molitfelnic, popa Ștefan din Molosig, locuitor în Leta Mare-Bihor, copiă în 1706 ciaslovul pentru popa Gheorghe din Poceiu, Diacul Simion din Leta în 1713 o epistolie, păstrată în Bochia. Pe mineiul lui Mitru Popoviciu din 1713, păstrat în Lupoia-Bihor, copiă preotul din Forosig, Zaharia Moga fragmente din Psaltirea în versuri a lui Dosoftei.

Petru Maior a găsit în protopopiatul Gurghiului antimise pe cari preoții înșiși au scris numele lui Sava Brancovici și titlul său spre a scăpa de taxa de antimis.

Dintre clericii zugravi dela sfârșitul secolului XVII și începutul secolului XVIII, pe lângă popa Vasile din Bărboși, mai cunoaștem pe preotul Luca din Iclodul Mare jud. Someș, cel mai celebru pictor ardelean de icoane. El a pictat în 1681 icoana Maicii Domnului din mănăstirea Nicula, pe care-i oferea Voievodul Moldovei 1000 de taleri. Ea a lăcrămat în vremea când făurea Colonica diploma I leopoldină, decretul de înființarea Bisericii unite. Azi e în Biserica Universității din Cluj. Poate că

preotul Luca a zugrăvit și biserica de lemn din Lăpușul-românesc, în 1697.

Contemporanul său, călugărul Gheorghe încă picta icoane. Una s'a expus în Sibiu în 1905.

Popa Grigorie din Costești zugrăvi la sfârșitul sec. XVII, biserica Schitului Fedeleșcioiu din Vâlcea.

Ieromonahul Iosif a pictat în 1717 o icoană pe iconostasul bisericii din Maierii Albei-Iulii.

Tiparul se reia în Ardeal pe două decenii în 1683.

Protopopul Ioan Zoba din Vinț, în 1683, a tradus din ungurește, sub titlul Sicriul de aur, 15 predici de înmormântare. Le tipări în 15 III—17 IX 1683 în Sebeșul săsesc.

În 1685 tipografia era mutată în Alba Iulia și tipărea o nouă traducere din ungurește a popii Ioan: «Cărare pe scurt spre fapte bune», carte de morală. Tot în acel an tipărea și Ciaslovul românesc. În acesta aflăm și numele tipografului, Ieromonahul Iosif Rusu. În Rânduiala diaconstvelor din 1687 îi aflăm ca urmaș pe Chiriac, tipograf și scriitor.

În tipăriturile următoare din Alba Iulia, în Molitvelnicul și Povestea la 40 de mucenici din 1689 și 'n Ciaslovul din 1696, Chiriac ne spune despre sine că e preot, că e din Moldova și are 3 ucenici tipografi.

Tipăriturile lui Atanasie din 1699: Bucoavna și Ciriocodromionul le îngriji tipograful Mihai Iștvanovici, ardelean după nume, dar ucenic lui Antim Ivireanu, trimis de Brâncoveanu. În 1706 se întitula ipodiacon.

În Țara Românească după 1686 pe lângă Mitrofan și Antim Ivireanu ostenea la tipografie și ieromonahul Damaschin Zugravul tiparnic, care iscălea în apostolul din 1683 portretul sf. evanghelist Luca. În 1691 studia în Chiev, apoi fu directorul școlii slavone în București și în 1708 episcop de Râmnic.

Antim Ivireanu, după plecarea la Buzău a lui Mitrofan, conduse tipografia din București. În 1692 tipări cărți grecești, în 1693 Marea Evanghelie greco-română, în 1694 Psaltirea română, pe urmă un șir întreg de cărți grecești, slavone și românești în București, Snagov și Râmnic. Fabrică și tipografie arabă în București și 'n Alep și georgiană în Tiflis unde trimise pe Iștvanovici. Prin cărțile sale românești ca Evhologhionul, liturghier din 1706, Octoiul din 1712, liturghierul și Molitvelnicul din

1713 și Ciaslovul din 1715 răspândite până 'n Bihor și Maramureș a introdus limba românească în biserică.

Antim Ivireanul n'a fost însă numai meșter tipograf, ci și mare artist în multe domenii. A fost mare desenator și xilograf. Chipul lui David, săpat de el în lemn în Psaltirea din 1694 e foarte reușit. Ornamentele tipografice săpate de el în aramă îl arată bun sculptor. Sculptă și ușile și iconostasul la biserică ce-a zidit în București în 1713—15. Pe mânerile de aramă ale ușilor sculptate cu chipuri și-a gravat numele. El a fost și inginerul arhitect al bisericii sale. Del Chiaro, medicul lui Brâncoveanu, îl laudă că știa face desăvârșit orice lucru de mână, mai cu seamă săpături, desene și broderii. La Kiev s'a descoperit un caiet de 500 de portrete biblice dela Adam la Hristos, desenate cu cernele colorate de Antim. Titlul acestei colecții de picturi cu penița e **Rodoslovia**. El a pictat și paraclisul episcopiei de Râmnic și biserică sa din București.

Era și poet. Testamentul Nou din București 1703 îl prezintă prin versuri cari încep așa: Patur sunt răuri den raiu ce cură
Precum grăiește Sfânta Scriptură
Patru Evanghelii din ceriu ne tună
Și la credință pe toți ne adună...

Era înfârșit orator desăvârșit, cum ne convinge predica în care muștră luxul femeilor: «Vino acum și tu, muiere, să-ți arăt cui te asemeni. Sara muierea lui Avram, îndată ce venea oaspeți la dânsii, se apuca cu mâna ei de frământa pâine și nu răpștea asupra lui Avram și să zică: pentru aceasta m'am măritat, având atâta bogăție, să frământ pâine străinilor? N'a zis acestea, ci fiind soția lui Avram trupească, era soția și la toate bunătățile. Oare să fie acum vreuna așa? Da, căci ia scoate mâna Sarei! O văd plină de cocă! Ia scoate mâna unei femei de azi! O văd plină de inele și de scule. Caut și văd fața Sarei plină de chelm. Văz și fata unei femei de acum, plină de fleacuri drăcești și cu aceea arată că Dumnezeu n'a fost vrednic, nici a știut să facă chip muierii...».

În Moldova, «Divanul înțeleptului cu lumea» a lui Dimitrie Cantemir l-au tipărit în 1698 ieromonahul Atanasie și monahul Dionisie.

Sfaturile către domn ale lui Antim Ivireanu, grecește, le-a tipărit în București 1715 ierom. Dionisie Floru.

Istoria patriarhilor Ierusalimului, București 1715, 1247 pagini folio, a tipărit-o popa Stoica Iacovici, directorul tipografiei din București. El a mai tipărit apoi până la mijlocul sec. XVIII vreo 28 de cărți, cele mai multe românești, câteva grecești și una slavonă. Le scria și prefetele, poate el și traducea, le vindea. Liturghii, Octoice, Catavasier, Chiriaccodromion, măr-găritare, Evanghelii, Psaltiri, Antologhioane, Molitvelnic, Slujbe de sfinți, Cărți de învățătură creștinească ș. a., a tipărit și diortosit el. A format mulți ucenici și și-a făcut tipografi fiii și nepoții. Fratele său Radu logofătul îl ajută vreo 12 ani. Fii sau nepoți: Ioan care duse meșteșugul tipografic și la Buzău, Iordache în București, Ghinea Diaconul în Buzău. Triodul săptămânii mari din 1726 îl cumpără în 1728 popa Ionaș din Bărsana Maramureșului, care având mâna greoaie pe condei, l-a rugat să-i scrie el pe carte numele. Astfel de cumpărători din bisericile de dincoace de munți, unde inia făcuse să înceteze tipăriturile, avea mulți. Liturghierele și Evangheliarele lui din 1723 și 1728 le-am găsit în multe biserici bihorene.

Mitropolitul Moldovei Ghedeon 1708—23 era mare apicultor. În testamentul său din 1722 se plânge că Tătarii i-au ars stupii și i-au luat vitele ce-i lăsaseră cătanele în 1717, dar el a pus nevoință de le-a refăcut.

În aceeași vreme conscripția austriacă din Oltenia în 1728, găsea la preotul Oprea din Nemoiul de jos 183 stupi, la Stoica din Măgureni 68, la Frâncul din satul mănăstirii Dintr'un lemn 58, etc.

În legătură cu invazia tătară din 1717, care a distrus stupii mitropolitului Ghedeon, avem în Maramureș pomenirea unui preot care s'a distins în meșteșugul armelor bătându-i pe Tătari la Strâmtura Borșii și luându-le prada: prot. Lupu Șandru din Borșa, fost căpitan în oastea lui Francisc Racoți II. Isprăvile lui le cunoaștem din Conferința despre clerici în războaie și revoluții.

Se amintesc din acest timp și preoți maramureșeni constructori de biserici de lemn, ca popa Ignat Opriș care împreună cu fiul său a cioplit lemnele din cari a făcut biserica satului lor.

Alt preot constructor de biserică, arhitect și sculptor în lemn a fost preotul Lazăr din județul Hunedoarii. Stâlpul porții

bisericii din Birtin, jud. Hunedoarii, are are inscripția că biserica a făcut-o popa Lazăr în 2 Aprilie 1690.

Mai numeroși sunt însă în toată vremea veche clericicii caligrafi.

Popa Radu dela 'Trei Ierarhi din București copia la începutul sec. XVIII. «Semnele venirii lui Antihrist», traduse după cartea rusă tipărită în Petrograd în 1703.

Popa Nicola din Ț. R., scrise calendarul anului visectos 1704.

Popa Ion duhovnicul din Telega copiă Viața și puterea mucenicilor și a mucenițelor. Diacul Petcu Șoanul din Schei tipări în 1733 calendar pe o sută de ani, după cel sârbesc.

În Moldova popa Toader din Bodești a copiat în 1725 o molitvă când naște femeea pruncul, cu text foarte stricat, apocrif, și într'o slavonă de neînțeles.

Alt Toader, diac din Feldru, jud. Năsăud, era din 1635 învățătorul copiilor lui Pătrașcu Ciogolea în Calfandestii Bucovinei și ne-a lăsat predica rostită de el românește în 1639 la moartea soției lui Pătrașcu.

Popa Ion din Suiug în Bihor scrise în 22 August 1724 un liturghier românesc.

Popa Ion din Țara Leșească, locuitor în Bălaia-Bihor, copiă în 1724 Cazania lui Varlaam, în 1726 un apostol cu evangheliar în Surduc, în 1727, un sinaxar româno-maghiar, în 1729 un prăznicar.

Popa Floru scrise pentru Ion din Sânmiclăuș-Bihor un liturghier în 1724, alt popă Floru pentru Velea Nicoară din Prisaca un Octoih în 1750.

Probabil ucenic al celui dintâi a fost Ion Muncăceanul care scria pe Cazania lui Varlaam că a copiat-o când a fost diacon lângă prăvălitul popa Floru în 1737. El ne-a mai lăsat o copie a Chiriadromului din 1699, scrisă în Nogiorin în 1730, o epistolă cu strastnic și pascalie din Cefa, 1732.

Popa Ștefan din Sâmbășag-Bihor copie în 1730 un liturghier cu pascalia scoasă după cea rusească, tipărită în 1615.

Diacul dascăl Pavel Rusu Muncăceanu copie în 1731—41 mineie prescurtate, strastnic cu pentecostar, în Gurbesti și Saca, Bihor, ajutat și de diacul Teodor din Saca.

Popa Ion din Știopi, prot. Lupșii, copie în 1731-4 Molitfelnic,

Evanghelie cu tâlc și cântări bisericești. Cântările i s'au tipărit în București în 1734. O predică originală la mort i s'a publicat în Telegraful Român în Nr. 116 din 1912.

Ieromonahul Filotei, fiul agăi Jipa, scrise în 1713 în Bucu-rești, la mitropolie, o psaltichie pe glasurile grecești. Ieromo-nahul Sava retipări în 1720 Octoihul.

Popa Gavril din Șititelec-Bihor copie un liturghier în 1739.

Diecii Simion și Ioan din Câmpani-Bihor copiau în 1740-1 antologhioane, popa Petru din Broaște, învățat la școala unchiu-lui său, popa Petru din Câmpani, copie de șapte ori Cazania, popa Iosif din Beiuș în 1755 a scris predici originale, a copiat cărți și le-a legat și a pictat icoane. Biserica din Șeghiște-Bihor avea o icoană pictată de el, pe lemn. Pe un antimis slavon din 1730 a scris: «Eu popa Iosif din Beinși am tipărit acest anti-mis». Pe un Testament Nou de Bălgrad, notă că i-a scris scara cuprinsului și l-a compactat împreună cu Ciaslovul cel mare de Țara Românească, în 1741 la Sântămăria Mică pe vremea ciumei.

Preot se zice că a fost și zugravul Gheorghe Radul, iscălit în 1768 în biserica de zid din Hălmaaj, care a lucrat și în bise-ricile din jurul Hălmaajului.

În 1767 popa Constantin tipograful din Râmnic se oferi episcopului Timișoarei să-i facă pe cheltuială proprie tipografie în Timișoara, dar fu refuzat.

Diaconul Mihai Popoviciu din Cuzap-Bihor și soții scriu în jumătatea a doua a sec. XVIII un codice cu 48 de scrieri slavone, române, ungurești și țigănești, în proză și versuri.

Popa Gavrilă din Hidișelul de Jos, apoi din Copăceni, în 1770 și 1775 copie Penticostar și Strastnic, în 1870 Catava-sier. Dascălul Ion Boiț Moldoveanul copie în 1763 în Șomcuța Sătmarului, molitfelnic, etc. În 1785 un preot din Abrud nota pe un manuscris că l-a scris cu zeamă de cireșe.

Popa Stan din Holbav, descrise în 1756 ciurma din Țara Bârsei. Preotul Radu Teapca în 1742 scrise Cronica a doua a bisericii din Șcheiu, popa Vasile din Făgăraș în 1747 scrise o combatere a unirii.

În Moldova în 1734, popa Dimitrie, pisarul Sfintei Mitro-polii, scria condici și traducea urice, popa Teodor Ianovici din Iași scrise în 1741 foarte frumos un evangheliar și îl ilustră cu miniaturi vrednice de orice pictor mare din lume.

Contemporanul său din București, popa Ion Zugravul dela biserica Apostol, ilustra un mineiu în 1739 cu desene mai slabe.

Popa Mihai din Iași desenă frumos stema Moldovei pe o condică de domn din 1762. La Putna era zugrav în 1759 monahul Teofil.

Zugravul celor mai multe biserici bihorene dintre 1753-83, David din Curtea de Argeș, locuitor în Sichitelec, nicăiri n'a semnat cu epitet de cleric.

Biserica din Gurasada, jud. Hunedoara, a pictat-o ierodiaconul Ioan din Deva cu Nicolae din Pitești, în 1765. Același Ioan, ca preotul Ioan Maler din Deva, pictă în 1790 o icoană a bisericii din Suseni Geoagiului de Jos.

Alt zugrav cleric din această vreme în Ardeal e popa Simion din Pitești, care se pare că a servit și ca paroh în Silvașul de Sus în 1772. El a pictat ușile împărătești dela biserica veche din Hațeg, în 1777 și două icoane ale ei, iconostasul mănăstirii Prislop în 1782, biserica din Subcetate în 1783, biserica din Barul Mic în 1785, pentru un cal înșeuat, iconostasele din Densuș și din Paroșeni și alte biserici din județul Hunedoara.

Erei Ionașcu și soții au pictat în 1766 mănăstirea dela Sâmbăta de Sus, jud. Făgăraș. Poate că el pictase în 1762 biserica din Avrig.

Preotul Nicolae care a învățat pictura în Schitul Lainici din Gorj, a pictat biserica din Uriceni-Hobiceni, în jud. Hunedoara.

În Turdaș a lucrat zugravul Stan, fiul popii Radu din Rășinari, prin 1782. El a pictat mănăstirea Curtea de Argeș în 1761, biserica din Mesentea în 1781. Alt fiu al popii Radu, Iacov, cununat în 1754 în schitul Sărăcinești-Vâlcea de zugravul Gr. Ranitie și preoțit pe urmă, a pictat cu fratele său Stan mănăstirea Curtea de Argeș în 1761.

Icoanele de pe pereții fostei catedrale din Feleac au fost pictate în sec. XVIII de preotul Ioan.

Vechea biserică de lemn din Palăș, jud. Târnava Mare, azi complet înlocuită, a fost zugrăvită la începutul sec. XIX de protopopul local Ioan Ghiaja, dela care avem și o icoană din 1800 iar dela fiul său, protopopul Nicolae, alta și un prapor.

Biserica din Gruitul Săliștii a pictat-o în 1820 Ioan, popa din Săliște, iar icoane i-a pictat Florian Muntean, paroh în Săliște.

Biserica din Sus, din Ocna Sibiului, a pictat-o Popa Ivan în 1781. Icoanele împărătești din biserica Boiții le-a pictat în 1819 monahul Isaia, din botez Ilie, care a lucrat și în Argeș, Cozia și Sibiu. Biserica din Voivodenii Mari a pictat-o în 1812 popa Ion Bica și fiul său Man.

Biserica ortodoxă din Tg. Mureș a zugrăvit-o în 1814 popa Nicolae și soții. În 12.IV.1782, Șcheienii angajau diacon la biserica Sf. Nicolae pe Constantin zugravul, fiul lui Ilie Popovici, cu angajamentul să zugrăvească tot ce va fi de lipsă la biserică, numai vopselele să i le plătească, la zugrăveli în alte părți să nu meargă fără învoire și în vremea slujbei să lase meșteșugul. Poate că el e acel zugrav Constantin, fost și în Athos, cu care trata în 1789 Hagi Constantin Pop din Sibiu pictarea de icoane pe lemn pentru biserica din Groapă din Sibiu. Biserica ortodoxă din Cluj are dela el o icoană din 1796.

Pe la 1800, preotul N. Moga din Săliște zugrăvea și vindea icoane, mai ales cu îngeri și cu draci.

Spre mijlocul secolului XIX picta icoane preotul din Pecica, jud. Arad, Gh. Bila. Biserica din Inău avea 17 icoane dela el. O Maică a Domnului, cu desen fin, din 1845 era în 1940 a părintelui Ciuhandu.

După 1850, preotul zugrav din Petroșani, Iosif, a împodobit cu icoane multe biserici din jur.

Eclesiarhul din Săliște, Picu (Procopie) Pătruț, călugărit în 1862, mort în 1872, a lăsat mii de miniaturi biblice colorate, de mare originalitate. Cantor la biserică, ilustra toate cărțile stranei. Poporul îl ținea de sfânt.

Clericii zugravi sunt numeroși în secolele XVIII-XIX și în Principate. Meteș îi înșiră în cartea sa despre zugravii bisericilor românești, extensiunea limitată a prezentei conferințe însă nu ne permite să-i reproducem. Amintim doar pe ieromonahii cari au pictat bisericile dela Hurez la începutul secolului XVIII, pe Partenie, monahul din Argeș, care picta la sfârșitul aceluiași secol icoane pentru Hagi C. Pop din Sibiu și în 1820 biserica mănăstirii Bistrița, pe arhiereul zugrav Dimitrie, dela care are o icoană din 1836 schitul Roata din Vlașca, pe pr. Vasile Damian și pe diaconul C. Săndulescu-Verna.

V. Damian s'a născut în Cristineștii Dorohoiului în 1857. În 1875, în vârstă de 18 ani, intră în seminarul dela Socola, unde-și uimi colegii cu talentul său la desen, deși profesorul

ii da media 5. Terminând seminarul, se preoți în Rădăuți pe Prut prin 1884, dar mitropolitul Iosif Naniescu, spre a-i înlesni desvoltarea talentului îl mută paroh în Iași, în 1886. Aici urmă Școala de arte frumoase, dobândind medalii, mențiuni și laude, iar în 1893, când rămase văduv cu 2 copii, mitropolitul îi dădu binecuvântarea de a picta biserici. Pictă în ulei biserica din Fărțiinești-Covurlui și din Dochia-Neamț. În 1894 se mută în București și începu să picteze cu fresce biserici, iar în ulei icoane în stil bizantin. În 1901 pictă biserica Vergu, apoi Sf. Voevozi, Tei, Brezoianu și Bradu-Boteanu în București, schitul Stănișoara în jud. Argeș, biserica Cernădia în Gorj, biserica Tansa în Vaslui, trapeza dela Sinaia și altele. La Stavropoleos i s'au prelins picturile. A lăsat și un referat despre pictura catedralei din București. Sf. Sinod i-a încredințat pictarea icoanelor pe care le-a multiplicat Tipografia Cărților Bisericești și s'au răspândit în toată țara în diverse mărimi reduse, până azi. Pentru Sf. Sinod lucră și vignete și miniaturi pentru ilustrarea cărților bisericești. Cartea de rugăciuni a Sf. Sinod din 1899 e împodobită de el atât de frumos, încât a fost și decorat pentru ea. În 1913 înființă o asociație pentru ajutorarea copiilor talentați. Plănuia una și pentru sprijinirea artelor. Muri sărac în casă cu chirie în București, în 4 Dec. 1915, în vârstă de 58 de ani. În 1919 îl urmă în mormânt, în vârstă de 38 de ani fiul său, pictor Emil.

Diaconul C. Săndulescu-Verna a absolvit teologia și Școala de arte frumoase din București, e profesor la Timișoara și pictor autorizat de biserici. Are studii de istoria artei bisericești, publicate în București în 1930 și urm., în revista «Biserica Ortodoxă Română», etc.

Revenind la clericii caligrafi, observăm că am citat mai mulți din Ardeal și mai ales din Bihor, unde sunt mai studiați. Și printre aceștia am întâlnit destui veniți din Principate, unde găsisse înfloritor acest meșteșug vestitul stareț Paisie în 1742, când veni în Principate. La Dălhăuți cunosc pe Vasile, egumenul mănăstirii din Poiana-Mărului, jud. Râmnicul Sărat, traducătorul lui Nil Sorski și al întrebătoarelor răspunsuri din Sf. Scriptură, pe monahul Rafail, care se ocupa de copierea de cărți patristice, pe Timotei, care le tâlcuia, și pe alții cu aceste meșteșuguri. La Trăisteni, unde Paisie primi întâi meseria de brutar, apoi pe cea de vier, încă găsi pe copistul de cărți patristice Atanasie. În mănăstirea buzoiană Cârnel, copia și tâlcuia

ieromonahul Alexie, iar bătrânul stareț Onufrie făcea linguri, farfurii și alte scule de lemn, meserie pe care o exercită și Paisie până în 1746, când plecă la Athos, unde încă o continuă alături de cea de copist.

Intors în 1763 în Moldova cu 64 de ucenici, amenajă în mânăstirea Dragomirna atelier de copiat cărți patristice și ascetice, dar și ateliere de lucru manual de tot felul, practicat și în chilii, croitorie, ciobotărie, stolerie, etc., și infirmerie. Cei mai iscusiți copişti, corectori și traducători de manuscrise erau ieromonahul ardelean Macarie și dascălul Ilarion, pe lângă Paisie însuși, iar gospodăria o conducea excelent ardeleanul Gheorghe, vestitul reorganizator de mai târziu al mânăstirilor Cernica și Căldărușani.

Prin ei mânăstirea Dragomirna se lua la întrecere cu mânăstirile Putna și Solca, unde conduceau aceleași lucrări și meșteșuguri vestiții stareți Vartolomei Măzăreanu și Venedict. Vartolomei conducea din 1757 și școala teologică dela Putna, viitoare facultate, și a copiat, tradus și scris multe cărți. Studenților școlii sale le punea în vedere că au să-l ajute și la «tipărnicitul», adică la caligrafiatul cetaniilor sale.

Ucenicul lui Paisie, Macarie Ardeleanul, absolvent al școlii grecești din București, în 1774 trecu la București și tipări Apostol și Octoh, iar în 1775 Psaltire și Omiliile lui Macarie Egipteanul, traduse de el.

În 1775 Paisie cu obștea sa trecu la Secul și ceru în 1779 dela voievod subvenție pentru școala de grece și pentru atelierele de țesătorie, croitorie și ciobotărie, pe care însă, la îndemnul voievodului, le mută în mânăstirea vecină Neamț, unde obștea îi spori la peste 700 de monahi, cari toți lucrau și în chilii la lucru manual și la copiatul și tradusul cărților. Boierul C. Caragea rămase foarte impresionat de veșmântăria mânăstirii cu nesfârșitele rafturi pline de rufe și haine frumos păturite, unde fiecare monah se schimba Sâmbăta și veșmântările le spălau și călcau la loc cele schimbate. În ateliere sau la holde lucrau câte 100-150 de monahi și unul le citea cărți sfinte și la lucrul câmpului și la masă.

Din peste 1000 de manuscrise ce păstrează Neamțul, 274 sunt din vremea lui Paisie. Multe s'au răspândit însă prin țară, fiind donate, vândute sau scrise la comanda altor mânăstiri sau a unor clerici sau boieri.

Dintre ucenicii lui Paisie (mort 1794), Silvestru Ardeleanul îl ajută pe Veniamin Costache la tipărituri, Gherontie și Grigorie Minculeț au fost mari traducători de cărți, ca și Ilarion, starețul dela Neamț, Galaction duse meșteșugul copiatului la Hangul, Platon dela Pocrov îi scrise viața, Macarie la Agapia, Veniamin la Bisericiani, Chiril și Antonie la Râșca, stareța Nazaria la Văratec, alții aiurea răspândiră hărnicia paisiană în toate mănăstirile Moldovei, Gheorghe, Macarie, Grigorie Minculeț și alții și în Ungro-Vlahia, alții în peste 200 de mănăstiri rusești. Unul din călugării meșteșugari formați în atelierile lui Paisie îl cunoaștem din biografia lui Dionisie Romano, meșterul Teodul, cerut dela Neamț în 1823 de mănăstirea Cernica.

Unul din cei mai rodnici clerici meșteșugari ai Bisericii române a fost tipograful, legătorul de cărți și gravorul Mihai Strilbițchi, protopop rus, care a lucrat în Iași și peste Nistru din 1756 până în 1815. În 1756 tipări în Iași cartea Mreaja Apostolică, urmată de un șir întreg de tipărituri. În 1784, în Prăvilioara tipări și potretul mitropolitului Gavril Calimah, gravat de el, pe urmă făcându-și tipografie proprie, tipări și cărți pentru învățarea limbei ruse, compuse de el. În biblioteca Universității din Iași se află un manuscris al lui Vartolomei Măzăreanu, «Viața și orânduelile multor filosofi vechi», legată artistic de Strilbițchi, protopop al Moldovei, Munteniei și Basarabiei, titlu care desigur se referea doar la rolul său de tipograf pentru toate aceste provincii. La retragerea Rușilor în 1792 își mută tipografia în Dubăsari și Movilău, tipărind și acolo românește, în 1806 însă reveni cu ei la Iași și-și continuă tipăriturile până în 1815.

Preotul Ilie din Butoiu, jud. Dâmbovița, ostaș contra lui Pazvantoglu, în 1800 se însură și se preoți la mănăstirea Butoiu și scrise cronica țării sale dela 1791—1836. Copie și Cronica tatălui său, Matei Logofătul, cuprinzând anii 1786—90. Ambele le așeză la sfârșitul unui Tetraevanghel scris cu mâna, păstrat la mănăstirea Rătești, Buzău.

În Ardeal, prefect purtător de grijă Tipogafiei din Blaj din 1806 a fost Dimitrie Popp Costa, paroh Aiudului, protopop Arieșului și notareș mare Sfântului Consistoriu Vlădicesc. A tipărit: Liturghier 1807, Penticostar și Polistav 1808, Psaltire 1809, Triod 1813, Apostol 1814, Euhologhion 1815.

În 1927 muri în București preotul Rizea Dobrescu din Pi-

tești, preot cu seminarul de 4 clase din Curtea de Argeș, lăsând în urmă o bibliotecă de mare valoare, cumpărată de Fundația Culturală din Iași. Printre hârtiile sale s'au găsit și manuscrise de psaltihii și alte cărți, o icoană desenată cu creion cu însemnarea: «Am obținut o recompensă dela expoziția din Franța pentru un subiect religios de sculptură, o medalie de argint și o decorație și din expoziția din județ o medalie de argint». A tipărit și două broșuri despre viața după moarte, una de folclor despre facerea lumii și altele. Spunea Vlădica Oradiei, Ciorogariu, că Popa Tanda, eroul unei nuvele de Slavici, care a trasformat un sat sărăcit, făcând el însuși garduri, lese, coviltire, etc., ar fi existat aievea și că Sărăcenii din acea nuvelă ar fi satul de lângă Băile Felix, Rontău.

*

Expunerea de față ne-a convins că din trecutul Bisericii noastre cunoaștem un număr enorm de clerici cari au exercitat meșteșugul caligrafiei, picturii și a tipografiei. Ma puțini cunoaștem dintre clericii arhitecți, sculptori, argintari și compactori bisericesti. Și mai puțini dintre cei ce au exercitat meserii absolut profane, ca apicultori, grădinari, pantofari, tâmplari, fierari, etc.

Notându-i pe cei aflați în diferite izvoare, îmbogățim materialul istoriei bisericesti și servim exemple de hărnicie preotească, de neîngroparea talantului.

Acesta e meritul preoților meșteșugari, mărturisit de unul din ei, de mitropolitul Moldovei, Varlaam: de a fi utilizat talantul primit la naștere, spre a fi de folos semenilor.

B I B L I O G R A F I E.

- Iorga: *Inscripții din bisericile României*, Buc. 1905, 2 vol.
 Meteuș: *Istoria Bisericii din Transilvania*, Sibiu, 1935.
 N. M. Popescu: *Preoți de mir*, București, 1942.
 Tit Bud: *Date despre protopopii maramureșeni*, Gherla, 1911.
 Gh. Ciuhandu: *Românii din câmpia Aradului*, Arad, 1940.
 Mangra, Firu, Ciuhandu: *Vechea cultură din Bihor*.
 Furtună: *Preoțimea românească în sec. XVIII*.
 Cetfericov: *Paisie*, București, 1932.
 Procopan: *Paisie*, Chișinău, 1932.
 Meteuș: *Zugravii bisericilor românești*, Cluj, 1932.
 «*Buletinul Comisunii monumentelor istorice*», Buc. 1908—1945.
 Bianu Hodoș: *Bibliografia românească veche*, Buc. 1903—1935.
 Pușcariu, Carțoian, Iorga: *Istoria literaturii române*.
 Iorga: *Negoțul și meșteșugurile în trecutul românesc*.

RELIGIA SLAVILOR ¹⁾

1. INTRODUCERE. In manualele propriu zise de Istoria religiilor pe care le avem la îndemână, religia Slavilor este tratată de obicei foarte sumar, la un loc cu aceea a popoarelor baltice — Lituanieni, Letoni și Prusieni ²⁾ — sau separat ³⁾; alteori nu este tratată nicidecum ⁴⁾.

Cărui fapt se va fi datorând această lipsă de interes pentru religia unor popoare pe care profesorul german Aleksander Brückner le socotește ca formând «o rasă mare, veche și glorioasă?» ⁵⁾ Am fi ispitiți să credem că puținătatea și sărăcia izvoarelor va fi contribuit întru câtva la aceasta, dar nu se poate spune, de pildă, că izvoarele pentru cunoașterea religiei Celților sau chiar și a vechilor Germani ar fi mult mai multe și mai si-

1. Capitol din cursul de Istoria religiilor, predat studenților Institutului Teologic din București, în anul universitar 1949-1950.

2. Nathan Söderblom, *Manuel d'Histoire des religions* (Manuel de C. P. Tiele, revu et augmenté), Edition française par. W. Corswant, Paris, E. Leroux, 1925, pp. 584—587 Salomon Rainach, *Orpheus, Histoire générale des religions*, Nouvelle ed., revue et augmentée, Paris, Librairie d'Education nationale, 1933, pp. 209—215. Paul Wurm, *Handbuch der Religionsgeschichte*, Zweite vermehrte u. verbesserte Auflage, Calw u. Stuttgart, Verlag der Vereinsbuchhandlung, 1909, pp. 387—389. Irineu Mihălcescu, *Istoria religiunilor lumii*, București, «Cugetarea», 1946, pp. 278-281.

3. J. Bricout, *Où en est l'Histoire des religions?*, t. I, Paris, Letouzey et Ané, 1911, pp. 416—421. Nicola Turchi, *Manuale di Storia delle religioni*, Seconda edizione aumentata, Torino, Fratelli Bocca — Editori, 1922, pp. 610—616. Decio Cinti, *Storia delle religioni*, vol. primo, Milano, Società editrice libreria, 1934, pp. 393—399.

4. Joseph Huby, *Christus*, Manuel d'Histoire des religions, Paris, G. Beauchesne, 1913. C. C. Martindale, *Storia delle religioni*, Letture, 4 vol., trad. de G. Bruscoli, G. Sardi, C. Fambrini, Sec. edizione, Firenze, Libreria editrice fiorentina, 1922—1925. Pierre Rehm, *Histoire générale des religions*, Paris, Librairie Aristide Quillet, 1924. Denis Saurat, *Histoire des religions*, Paris, Denoël et Steele, 1933.

5. Aleksander Brückner, *Mitologia slava*, Traduzione dal polacco e note di Julia Dicksteinówna (*Storia delle Religioni*, a cura di Raffaele Pettazzoni, volume quattro), Bologna, Nicola Zanichelli, Editore, 1923, p. XVII.

gure și totuși religiile acestor popoare ocupă zeci de pagini în unele din manualele amintite ⁶⁾.

Fără să mai căutăm și alte explicații ale tratamentului vi-treg de care a avut parte până acum religia Slavilor în manua-lele mai vechi de Istoria religiilor, vom încerca să-i dăm în cursul nostru extinderea cuvenită, tratând separat religia Slavilor și aceea a popoarelor baltice pentru că aceste popoare, deși por-nite din aceeași tulpină indoeuropeană ca și Slavi și având foarte multe asemănări cu ei, prezintă totuși speciale caracteristici etnice, lingvistice și culturale. Este foarte posibil chiar ca Slavi și Balticii să fi format cândva împreună un mare popor, care apoi s'a diferențiat. Nu se poate ști însă când s'a întâmplat acest lucru; poate pela anul 1000 înainte de Hristos. Sigur este că la începutul erei noastre Slavi și Balticii, cu cele trei grupe ale lor: lituană, letonă și pruteană (borussă), erau separați și și-au con-tinuat astfel drumul. Cu toată diferențierea survenită în de-cursul veacurilor, deosebirile dintre Slavi și Baltici nu sunt însă atât de profunde cum sunt de pildă acelea dintre Persani și In-dieni, care au de asemenea o origine comună.

Ca la toate celelalte religii expuse până acum, vom începe cu o foarte scurtă prezentare istorică a vechilor Slavi și cu indicarea principalelor izvoare care servesc la cunoașterea re-ligiei lor.

2. ETNOGRAFIE. În operele vechilor scriitori romani și greci, primele știri despre Slavi, numiți de ei Venezi sau Veneți, apar pe la sfârșitul sec. I și în sec. II. al erei noastre. Aceasta nu înseamnă că până la acea dată poporul slav sau mai bine zis protopoporul slav n'ar fi existat deloc pe teritoriul Europei. «Pro-toslavii, adică Slavi în stadiul lor de formare etnografică pre-slavă, sunt un popor băștinaș în Europa, de aceeași adâncă ve-chime ca și vecinii lor de mai târziu, Germanii și Celții, inițial protogermanii și protocelții dela apus sau protolitanii și proto-finii dela răsărit», spune academicianul N. S. Derjavin ⁷⁾.

6. În voluminosul tratat de Istoria Religiilor al lui Conrad von Orelli (*Allgemeine Religionsgeschichte*, 2 Aufl., 2 Bde, Bonn, A. Marcus u. E. Weber's Verlag, 1913), sunt consacrate religiei Germanilor 33 pagini, re-ligiei Slavilor 7 pagini și religiei Celților numai 4 pagini.

7. N. S. Derjavin, *Slavi în vechime*, București, Editura de Stat, 1949, p. 9. Cf. Lubor Niederle, *Manuel de l'Antiquité slave*, t. I, Paris, Librairie ancienne Honoré Champion, 1923, pp. 1—41.

Intr'adevăr, încă din primele veacuri ale erei noastre Slavii ocupau teritorii întinse în Europa centrală și răsăriteană, începând dela Don și izvoarele Okăi și ale Volgei până la Elba și Bazinul afluentului ei Saal. Spre Sud, Slavii se întindeau până la Peninsula Balcanică, Marea Neagră și Marea de Azov, iar spre Nord până la litoralul Balticei și lacul Ladoga.

După limbă, obiceiuri și felul de viață, Slavii formau un singur popor, împărțit într'o mulțime de triburi răslețe, care uneori se asociau în uniuni de vecinătate și chiar în uniuni de triburi. Cu vremea însă, printr'un firesc proces de evoluție și datorită marei întinderi pe care o ocupau, Slavii s'au diferențiat, formând trei mari grupe de popoare slave: **Slavii răsăriteni** sau **Rușii** (Velicorușii), Ucrainenii și Bielorușii; **Slavii apuseni**: Slavii din regiunea Elbei și Balticei, Cehii, Slovacia, Sârbii-luzacieni, Polonii și Kașubii dela mare cu Slovinții; **Slavii sudici**: Slovenii, Croații, Sârbii, Macedonenii și Bulgarii ⁸).

Din aceste popoare, Slavii din bazinul Elbei și de pe litoralul Balticei, numiți Polabi (Po-Labe—de-a-lungul Elbei) și Pomerani (Po-More—de-a-lungul Mării), au fost germanizați după îndelungi și tragice lupte de rezistență. Cronicarul saxon Widukind spune în legătură cu aceasta: «Multe zile s'au scurs în timpul cărora Saxonii luptau pentru a dobândi un mare și întins imperiu, Slavii pentru a-și apăra libertatea împotriva celei mai rele robii». Călugărul care a scris aceste rânduri trăia în sec. X în mănăstirea dela Corvey, în Westfalia ⁹).

Vechii Slavi locuiau de obicei în păduri, pe dealuri, pe lângă bălți și pe lângă râuri, care le serveau ca locuri apărute în chip natural de atacurile dușmane. Casele lor erau sărăcicioase și le părăseau fără prea mare părere de rău când se anunța războiul, ducându-și în prealabil familia și avutul în locuri sigure.

8. N. S. Derjavin, *op. cit.*, p. 22.

9. Louis Leger, *Les anciennes civilisations slaves*, Paris, Payot, 1921, p. 33. «Când întrebuițăm în chip obișnuit cuvintele sclav și sclavie în viața popoarelor clasice, comitem, fără să ne dăm seama, un îngrozitor anacronism; aceste cuvinte datează din evul mediu și amintesc înrobirea Slavilor de către Germani», spune învățatul francez Louis Leger (*op. cit.*, p. 34).

Aveau însă și orașe, cetăți întărite, *gorod-uri*¹⁰). Ocupațiile lor de căpetenie erau agricultura și păstoritul.

Din relatările cronicarilor orientali și apuseni aflăm că Slavii erau oameni voinici, blonzi și rezistenți la arșiță, frig, ploaie, lipsă de îmbrăcăminte și hrană. Aceiași cronicari ni-i arată ca fiind în viața domestică un popor blând, pașnic, iubitor de muzică și dans și mai ales foarte ospitalier. Asupra acestui din urmă punct sunt de acord toate mărturiile străinilor, atât ale Bizantinilor cât și ale Germanilor, ospitalitatea fiind socotită ca trăsătura caracteristică a popoarelor slave. Astfel împăratul Leon Înțeleptul (886—911) spune despre Slavi că sunt «foarte zeloși» în a practica ospitalitatea, iar scriitorii germani din sec. XI și XII, Adam din Bremen și Helmold, spun că «niciun popor nu este mai cinstit decât Slavii în practica ospitalității»¹¹).

Intr'adevăr, Slavii primeau cu multă bunăvoință pe străinii care veneau la ei, îi ospătau din abundență și, la plecare, le dădeau provizii de drum, încredințându-i compatrioților lor pentru a-i feri de neplăceri. Dacă cineva nu se supunea datoriei ospitalității sau vătăma cumva, din neglijență, pe străin, toți îi declarau războiu, toată lumea avea dreptul să-l fluiere, să-l socotească nevrednic și chiar să-i dea foc casei.

Firea blândă a Slavilor se remarcă și din atitudinea lor față de bolnavi, bătrâni, sclavi etc. «A îngriji de bolnavi și de cei bătrâni, a-i hrăni și adăposti, se socotea la ei ca o datorie sfântă», spune acad. sovietic N. S. Derjavin¹²). Sclavia nu se aplica indigenilor, ci numai prizonierilor de războiu. Și pe aceștia nu-i păstrau în robie toată viața, cum făceau celelalte popoare, ci le fixau un anumit timp de slujbă, iar apoi îi lăseau să aleagă: să se întoarcă în patrie, cu o răsplătă anumită, ori să rămână la ei în calitate de colaboratori liberi.

Dar, pe cât erau de blânzi și ospitalieri în mediul casnic, pe atât erau de curajoși și sălbatici în războaiele de apărare a libertății. În astfel de împrejurări, Slavii omorau fără milă pe vrăjmași, trăgându-i în țepă, răstignindu-i pe cruce sau lovindu-i cu ciomege în cap.

În viața de familie, Slavii erau în general monogami. Nu-

10. N. S. Derjavin, *op. cit.*, pp. 95—117. Cf. Lubor Niederle, *Manuel de l'Antiquité slave*, t. II, Paris, H. Champion, 1926, p. 96 sqq. Louis Leger, *op. cit.*, pp. 27—30.

11. Louis Leger, *op. cit.*, pp. 34 sqq.

12. N. S. Derjavin, *op. cit.*, p. 132.

mai rar, la câte o căpetenie, se întâlnește poligamia. Femeile păstrau cu sfințenie fidelitatea conjugală. Geografii arabi spun că la Ruși nu exista adulter. La Polonezi, după scriitorul german Thietmar (sec. XI), vinovatul de adulter era condamnat la pedeapsa cu moartea sau la castrare. Femeile însoțeau uneori pe bărbați în războaie. La moartea soților lor ele se ofereau să fie arse de vii pe același rug cu ei.

Nobili nu existau la Slavii primîtivi. Ideea de a recunoaște o clasă privilegiată au împrumutat-o dela vecinii Germani. Nici șeful recunoscut al tribului nu era inamovibil, iar funcția sa nu era ereditară. «Slavii și Anții, spune bizantinul Procopiu (sec. VI), nu sunt guvernați de un suveran, ci trăiesc în democrație»¹³). Produsele pământului și ale muncii pare să fi fost comune.

Sub raport religios, Slavii au fost păgâni până prin sec. VII—X, vreme în care s'au creștinat prin misionari și prin înrăurirea bizantină și occidentală. Astfel, Metodiu și Ciril ajung la Slavii din Boemia și Moravia la 863. Boris se botează la 864. În Polonia, principele Mieszko primește botezul la 965. Resturi din păgânismul primitiv au rămas însă până târziu și chiar până astăzi în credințele și obiceiurile popoarelor slave, prezentând un deosebit interes pentru studiul religiei vechilor Slavi.

3. IZVOARE. Cel mai vechiu izvor pentru cunoașterea religiei Slavilor îl formează câteva rânduri scrise de bizantinul Procopiu (sec. VI) în lucrarea sa **De Bello Gothico** (III, 14). Profesorul Aleksander Brückner dela Berlin contestă valoarea acestui izvor, ca și a altora de altfel, fără să fie însă urmat pe acest drum de toți cercetătorii¹⁴).

Pentru Slavii din Răsărit se găsesc câteva note în **Cronica zisă** a lui Nestor, compilată în prima jumătate a sec. XI. Această Cronică ne-a parvenit numai în copii, dintre care cea mai veche este din 1377. Mai multe amănunte se găsesc în omiliile și scrie-

13. L. Leger, *op. cit.*, p. 45.

14. Majoritatea cercetătorilor socotesc critica profesorului Brückner ca «excesivă». Brückner «merge uneori prea departe în critica sa și aruncă grâul bun împreună cu neghina», spune academicianul polonez Josef Kos-trzewski în foarte valoroasa lucrare recentă, intitulată *Les origines de la civilisation polonaise*. Préhistorie — Protohistoire, trad. par Bernard Hamel, Paris, Les Presses Universitaires de France, 1949, p. 400.

rile polemice îndreptate de episcopii creștini din sec. XI—XVII împotriva resturilor de păgânism. Unele informații, nu totdeauna sigure, se pot culege din istorisirile călătorilor arabi din epoca păgână și din cele ale călătorilor polonezi și occidentali din sec. XVI—XVIII.

Pentru Slavii dela Elba și dela Oder informațiile sunt mult mai bogate și mai sigure. Acestea se găsesc în **Hronicon**-ul lui Thietmar, episcop de Merseburg (cca. 1012—1018), în **Gesta Hamaburgensis Ecclesiae**, de Adam din Bremen (cca. 1074-1076) și în **Cronica Slavorum**, scrisă între 1167—1168 de Helmold, preot în Bozova, din Wagria, regiune cuprinsă între Kiel și Lubeck.

Un ciclu aparte, în ce privește informațiile asupra religiei Slavilor, îl formează cele trei biografii ale lui Otto, episcop de Bamberg, scrise de Monachus Priflingensis (cca. 1140—1146), Ebo (cca. 1151—1158) și Herbord (cca. 1158—1159).

Bogate informații avem din izvoare nordice, ca Saxo Grammaticus, **Gesta Danorum**, în 16 cărți, dela origini până la 1185. Saxo a fost colaboratorul intim al episcopului de Lund, Absalon, care a jucat un foarte mare rol în expediția din 1169 împotriva insulei Rügen, pentru distrugerea faimosului templu al lui Svanovit dela Arcona, despre care vom vorbi mai departe. Alt izvor nordic este **Knytlingasaga**, o istorie a Danezilor, dela 950 la 1150, redactată în Islanda către 1265. Relatează, în privința Slavilor pomerani, aceleași fapte ca și Saxo.

În fine, amintim și **Historia Polonica**, a episcopului polonez Ioan Dlugosz, numit și Ioannes Longinus (1415—1480), scrisă pela 1460. Această Istorie cuprinde un întreg panteon slav fantezist, pe care critica aspră a prof. A. Brückner l-a distrus pe bună dreptate¹⁵).

Trebue să amintim, înainte de a încheia această sumară prezentare a izvoarelor religiei Slavilor, și alte două izvoare prețioase: folclorul și limba Slavilor. Folclorul diferitelor regiuni slave este foarte bogat și cuprinde numeroase resturi din păgâ-

15. Colecțiile de izvoare asupra religiei Slavilor sunt întocmite de K. H. Meyer *Fontes historiae religionis slavicae*, Berlin, 1931) și V. J. Mansikka (*Die Religion des Ostslaven*, I, Quellen, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 1922). Principalele izvoare pot fi folosite și din *Mitologia Slava*, a prof. Brückner, care le cuprinde în apendice.

nismul slav, amestecate însă cu elemente creștine și de aceea nu poate fi folosit decât cu foarte multă prudență; iar cercetarea limbii Slavilor ajută foarte mult pe învățați la cunoașterea acestei religii, pentru care lipsesc cu totul documentele proprii, păgâne¹⁶⁾.

4. ZEII. După părerea prof. cehoslovac Lubor Niederle, «Slavii erau animiști: ei dădeau un suflet elementelor naturii în care trăiau»¹⁷⁾. Astfel, ei adorau stâncile și munții, izvoarele și lacurile, tufișurile, arborii și pădurile, patrupede și păsări, focul, stelele, luna și mai ales soarele. Toate acestea erau socotite de ei ca având câte un suflet, câte un demon, căruia îi adresa sau rugăciuni și, în cazul că rugăciunile se împlineau, îi aduceau mulțumiri. Din această bogată floră de demoni, unii au câștigat cu vremea preponderanță asupra celorlalți, câțiva ajungând chiar să se impună tuturor Slavilor. Alții au câștigat această întâietate numai în anumite regiuni. De aceea credem că este bine să prezentăm, la fel cu prof. L. Niederle, mai întâi zeii comuni tuturor Slavilor, apoi pe cei din diferite regiuni ale întinsului teritoriu ocupat de Slavi.

a) **Zei comuni tuturor Slavilor.** Primul zeu comun întregii lumi slave este **Perun**. Ca și *Zeus κεραυνός* al Grecilor, ca Jupiter Fulgur al Romanilor, ca Thor al Germanilor, Perun este zeul cerului în timpul furtunii. Slavii l-au cunoscut încă din epoca indoeuropeană¹⁸⁾. În *Cronica* dela Kiev se arată la anii 907, 945 și 971 că Rușii, când încheiau un tratat, depuneau jurământul în fața lui Perun și a lui Veles și că statuia lui Perun exista în anul 945 la Kiev, pe un deal. În anul 980, marele prinț Vladimir, voind să restaureze cultul păgân, așază idoli în apropierea palatului princiar și, printre aceștia, era și un Perun de lemn, cu capul de argint și cu barba de aur. În anul 988, Vladimir primind botezul creștin, puse să fie dărâmați toți idolii. Perun fu bătut cu bețe de 12 oameni, târît de coada unui

16. Vezi: C. H. Meyer, *La religion slave*, în C. Clemen, *Les religions du monde*, trad. par J. Marty, Paris, Payot, 1930, pp. 270—272.

17. L. Niederle, *op. cit.*, t. II, p. 129.

18. Unii cercetători contestă lui Perun calitatea de divinitate primitivă slavă. Această divinitate ar fi împrumutată de Slavi dela Germani, dar câștigând de timpuriu o poziție dominantă în vechea Rusie și dincolo de aceasta (C. H. Meyer, *op. cit.*, p. 280).

cal până la Nipru și aruncat în apă. Locul unde se scufundase statuia idolului purtă multă vreme după aceea numele Perun. Și un alt idol al Lui Perun ce se afla la Novgorod avu cam aceeași soartă.

Cultul lui Perun s'a bucurat de un mare prestigiu în deosebi la Kiev și Novgorod, dar din numirile de persoane, localități, munți etc., ce se aseamănă cu numele zeului și se întâlnesc în diferite regiuni ale lumii slave, se poate deduce că acest cult a fost foarte răspândit. Astfel, la Bulgari se păstrează până astăzi numele masculin Perun și numele feminine Peruna, Perkuna, Perunika, Perunița, cum și numele Parun și Paruna. De asemenea, la Sloveni, în Bosnia și Dalmația există muntele Perun, în Serbia vârful muntos Perunatița și satele Perunovaț și Perunika, în Bulgaria orașul Perin, în Macedonia lanțul muntos Perin etc. Apoi, la toți Slavii sudici se întâlnește numele de floare perunika (iris germanica), numită de Sârbi și **boghișa**, adică floarea zeului, și socotită ca vindecătoare de anumite **boale**. Numele lui Perun se poate recunoaște și în acela al oracolului dela Pysin din sec. VII¹⁹).

De sigur, nu este o regulă ca din existența unor numiri de localități sau munți asemănătoare cu numirea vreunei zeități păgâne să se scoată încheierea că acea zeităte a fost într'adevăr venerată în acea regiune, dar în cazul lui Perun credem că este îngăduit să se scoată o astfel de încheiere.

Cultul lui Perun consta din sacrificii de animale. Arborele său sfânt era stejarul, așa cum era și pentru Zeus.

Unii cercetători cred că, după creștinarea Slavilor, atribuțiile lui Perun, zeul tunetului, au trecut asupra sfântului Ilie, care, după credința poporului, în vreme de furtună, umblă prin cer cu carul și caii săi, producând tunetele prin huruitul carului și fulgerele prin scânteile ce sar dela copitele cailor săi. Este într'adevăr semnificativ faptul că, în timpul lui Igor, cu prilejul unui tratat încheiat cu Grecii, Rusia păgână a depus jurământul în numele lui Perun, în vreme ce Rusia creștină a încheiat acest tratat în biserica sf. Ilie. «Dar aceasta nu spune nimic asupra cultului lui Perun», spune A. Brückner²⁰). Nu se poate re-

19. N. S. Derjavin, *op. cit.*, pp. 138 sq. Cf. Louis Leger, *La Mythologie slave*, Paris, E. Leroux, 1901, p. 60.

20. *Mitologia Slava*, p. 62.

constitui cultul lui Perun prin cel al sf. Ilie, nici nu se poate spune că Biserica a pus pe sf. Ilie în locul lui Perun. Cultul sf. Ilie, ca și cultul altor sfinți, s'a putut desvolta deosebit de cel al lui Perun, direct din tradiția biblică și ecleziastică, fără să aibă vreo legătură cu păgânismul.

Svarog și Dajbog. Un mare rol, poate mai mare chiar decât al lui Perun, l-a avut la vechii Slavi Svarog, zeul soarelui strălucitor și poate și al focului. Numele însuși al lui Svarog pare să desemneze soarele scripitor, provenind din rădăcina indoeuropeană *svar* (arșiță, căldură, strălucire). Existența acestui zeu este atestată la Slavii din Est și la cei din Vest, deși în veacul X, în ajunul adoptării cultului creștin, Svarog nu figurează în panteonul Slavilor răsăriteni ²¹).

Împreună cu Svarog, apare și Dajbog, care pare să fie un nume local al lui Svarog, soarele care fertilizează câmpul și face să se coacă grânelor ²²).

De asemenea este atestat Svarojici, «fiul lui Svarog», ca zeu al focului de pe altar sau de pe vatră, căruia Slavii îi aduceau un cult special. Este mai probabil însă că Svarojici să aibă înțelesul unui diminutiv hypocristic, adică îndulcitor, decât acela de «fiu al lui Svarog ²³).

Cu vremea, Svarojici a luat înfățișarea unui zeu al războiului, având atributele speciale ale înarmării: pe cap o pasăre cu aripile întinse, pe piept chipul unui cap de taur. La origine însă era, cum am spus, un zeu al focului.

Urme de adorare a soarelui și a focului se găsesc și astăzi în credințele populare ale lumii slave. Astfel, în diverse părți, poporul salută răsăritul soarelui descoperindu-și capul și făcând semnul crucii. De asemenea se crede că la zile mari, la sf. Ioan, la Paști, la Crăciun, soarele răsare jucând, pentru a-și arăta

21. N. S. Derjavin, *op. cit.*, p. 140.

22. S'ar putea ca Dajbog să fie numai un epitet al lui Svarog, având funcțiuni similare cu ale acestuia. Dajbog poate să însemne fie *deus dator*, dacă se ia *bog* în sensul de «zeu», fie *dispensator divinitarum*, dacă se înțelege *bog* ca «bogăție», ceea ce este mai probabil (Vezi: B.—O. Unbegaun, *La religion des anciens Slaves*, în «*Mana*», Introduction à l'Histoire des religions — 2, Les Religions de l'Europe ancienne, III. Paris, Les Presses Universitaires de France, 1948, p. 403. Cf. C. H. Meyer, *op. cit.*, p. 278.

23. B.—O. Unbegaun, *op. cit.*, p. 403.

bucuria. Cu acest prilej, într'una din zonele Pomeraniei orientale, oamenii se descoperă, îngenunchiază și fac rugăciuni. În Polonia, încă până în sec.XVI se presta jurământ soarelui ²⁴). Se obișnuște de asemenea; ca o reminiscență a cultului focului, a se face semnul crucii seara, când se aprinde lumina în casă. Într'o regiune a Poloniei era obiceiul până nu de mult a se adresa focului care se aprindea următoarea rugăciune: «Sfinte foculeț, comoara lui Dumnezeu, fii bun și ferește-ne de sărăcie». Chiar și focului care incendia gospodăriile i se zicea: «Fii bine venit la noi în haina ta roșie» ²⁵). Ca semn de respect pentru foc, este interzis a scuipa, a vărsa lături sau a urina în foc. Cine scuipă chiar și pe ușa încinsă a sobei va linge fier roșu în lumea cealaltă.

Veles-Volos. Veles sau, sub forma rusă, Volos, este al treilea zeu principal, al cărui cult era răspândit în diferite regiuni ale lumii slave. Prof. L. Niederle, împreună cu majoritatea cercetătorilor, îl socotește ca un zeu al turmelor și al păstorilor. În înțeles mai larg, Veles ar fi fost zeul bogăției, al buneii stări materiale. Prof. Al. Brückner crede însă că zeul a luat această înfățișare sub influența sfântului creștin Vlasie (Blasius), ó βουκόλος și ó βοών φρουρός μέγας, «marele apărător al turmelor», dar că în fond el este un zeu subpământean, un zeu al morților. Brückner își întemeiază ipoteza pe o apropiere a lui Veles de numele zeului lituanian Weles (suflet) și de Welinas (diavol) ²⁶). Pe această cale, Brückner este urmat de prof. C. H. Meyer ²⁷). Prof. N. S. Derjavin, făcând o analogie între Veles și Apollo al Grecilor, spune că de numele lui Veles erau legate, împreună cu funcțiile de ocrotitor al turmelor, și aceea de protector al artelor și poeziei ²⁸). Discuțiile asupra funcțiilor acestui zeu depășesc însă cadrul unui curs de Istoria religiilor ²⁹). Părerea cea mai răspândită este aceea că, după adoptarea crești-

24. Josef Kostrzewski, *op. cit.*, p. 414.

25. *Ibidem*, p. 415.

26. A. Brückner, *Mitologia Slava*, pp. 119—137. Cf. Al. Brückner, *Slaven und Litauer*, în Chantepie de la Saussaye, *Lehrbuch der Religionsgeschichte*, 4. Aufl., hagg. von A. Bertholet u. E. Lehmann, 2 Bd, Tübingen, J. C. B. Mohr, 1925, p. 514—515.

27. C. H. Meyer, *op. cit.*, p. 274—275.

28. N. S. Derjavin, *op. cit.*, p. 148.

29. Pentru amănunte vezi B.-O. Unbegaun, *op. cit.*, p. 407.

nismului, atribuțiile lui Veles, zeul turmelor, au trecut asupra sf. Vlasie, care are aceleași atribuții³⁰). Este totuși interesant de notat că una din străzile Novgorodului purta odinioară numirea Volosovaia și se spune că pe acea stradă se afla idolul Volosov. Mai târziu a fost clădită pe acea stradă biserica sf. Vlasie, ocrotitorul turmelor, mănăstirea Volotov și biserica Maicii Domnului de pe Volotova³¹).

b) **Zei din ciclul rus.** Pe lângă acești zei, care se întâlnesc la majoritatea, dacă nu chiar la toți Slavii, sunt alții care aparțin în deosebi Rușilor și Polabilor. Astfel, printre idolii pe care prințul Vladimir îi așezase în anul 980 la Chiev, pe colina pe care mai târziu avea să se înalțe biserica sf. Vasile, se numără, în afară de zeii comuni tuturor Slavilor, și **Stribog, Hors, Mokoș și Simarigl.** Dintre aceștia, **Stribog și Mokoș** sunt zeii slavi, Stribog fiind personificarea vântului puternic care suflă, iar Mokoș este o zeităte feminină, despre care nu se știe exact ce rol avea. Se crede că era un fel de Astartee sau Afrodită slavă. Prof. J. Kostrzewski crede că aceste două zeități ale ciclului rus au fost adorate și în Polonia, deoarece există o localitate cu nume asemănător cu al lui Stribog și mai multe localități cu nume asemănătoare cu al lui Mokoș³²).

Intr'o formă schimbată, zeița Mokoș există și astăzi în folklorul rus, sub numele Mokușa, și este înfățișată ca o ființă magică ce apare în timpul postului mare, supraveghează pe torcătoare și tunde oile³³). În superstițiile Velicorușilor nordici, Mokușa este zeița patroană a torsului și a tunsorii pilor. Femeile spun că, dacă vârtelnița scârțâie în timpul nopții, când ele dorm, atunci toarce Mokușa. Noaptea se lasă după foarfeci un smoc de lână. Acesta reprezintă o ofrandă pentru Mokușa³⁴).

30. Interpretarea lui Brückner pare lui Vittore Pisani «una critica eccessiva». (*Il Paganismo balto-slavo*, în Pietro Tacchi Venturi, *Storia delle religioni*, volume primo, Torino, Unione Tipografico-Editrice, 1934, p. 605).

31. N. S. Derjavin, *op. cit.*, p. 149.

32. J. Kostrzewski, *op. cit.*, p. 434—435.

33. Vittore Pisani, *op. cit.*, p. 607.

34. L. Leger, *La mythologie slave*, p. 123—124.

Hors și **Simarigl** sunt probabil de origine străină ³⁵⁾. Hors era o divinitate solară. Despre Simarigl nu se știe nimic.

Se amintește în tradiția rusă și de o divinitate cu numele **Trojan**, care nu este de sigur decât o amintire a împăratului Traian, intrat în legendă prin victoriile sale militare, în deosebi în Dacia.

c) **Zei din ciclul baltic**. Zeii din acest ciclu sunt mai numeroși și mai bine definiți, având temple și o clasă sacerdotală care a îngrijit ca să se aducă zeilor un cult remarcabil.

Svarojici-Radgost. Sub numele de Radgost, zeul al cărui templu se afla la Retra, centrul marelui trib al Luticienilor, trebuie să înțelegem pe Svarojici, «fiul lui Svarog», despre care am vorbit mai sus și care va fi primit numele Radgost dela locul fortificat unde se afla templul zeului. Este unul dintre zeii cei mai importanți din ciclul baltic. Atribuțiile lui sunt ușor de bănuț, dacă îl socotim ca «fiul lui Svarog», zeul soarelui strălucitor. Preoții care îi aduceau sacrificii la templul din Retra au făcut din el, cu vremea, un zeu al războiului și protector al tribului Liticienilor. El era renumit și prin oracolele pe care le dădea prin intermediul unui cal, care îi era consacrat. Templul său a fost distrus în anul 1068 de episcopul Burchardt din Halberstatt ³⁶⁾.

Svantovit era zeul local al insulei Rujana, dar era adorat și în alte părți, având un fel de întâietate între zeii baltici. La origine, Svantovit trebuie să fi fost un zeu solar, ca și Svarojici, o formă locală a lui Svarog, dar mai târziu casta sacerdotală făcu și din el un zeu al războiului.

Templul lui Svantovit, la Arcona, era plin de bogății. Din toate părțile lumii slave veneau daruri și dijme strânse cu aviditate de preoții zeului, care se pricepeau de minune să exploateze oracolul, calul sfânt al lui Svantovit. De pildă, negustorii care veneau la Rujana n'aveau voie să vândă sau să cumpere ceva până ce nu ofereau templului lui Svantovit un obiect de preț din mărfurile lor. Provinciile slave plăteau un adevărat tribut acestui zeu faimos prin oracolele sale și prin victoriile pe care le asigura credincioșilor săi. Aurul și argintul care erau

35. A. Brückner, crede că Hors e de origine slavă (*Mitologia Slava*, p. 148).

36. L. Niederle, *op. cit.*, t. II, p. 148.

luate dela inamici erau în parte vărsate tezaurului lui Svantovit, care avea o gardă de 300 oameni.

E interesant de notat că preotul lui Svantovit nu avea voie să respire în timp ce se afla în sanctuarul idolului la marea sărbătoare de toamnă ce-i era consacrată. Ori de câte ori trebuia să respire, preotul fugea la uşe, pentru ca să nu pângărească idolul cu respiraţia sa.

Triglav este alt zeu baltic, în mare cinste la Pomerani. Ca şi Svarojici şi Svantovit, Triglav era zeu al războiului. Templul său se afla în oraşul Stettin, la vărsarea Oderului. În templu era o statuie a zeului cu trei capete de argint, de unde îi venea şi numele Triglav. Reprezentarea zeului cu mai multe capete era un mod de înfăţişare a puterii divinităţii. Pentru acelaşi motiv zeii erau reprezentaţi în India cu patru sau mai multe braţe. Preoţii lui Triglav explicau cele trei capete ale zeului spunând că ele închipue cele trei împărăţii: a cerului, a lumii şi a infernului. Explicaţie de sigur tardivă, sugerată de concepţiile creştine³⁷). Triglav avea şi el un cal, care îi era consacrat şi care dădea oracole.

În afară de aceşti zei mai importanţi ai Slavilor baltici, mai erau o mulţime de alţi zei mai mărunţi în diversele oraşe, ca de pildă: **Rugievit** la Korenica, în insula Rujana, zeu al războiului şi al fertilităţii, al cărui idol avea şapte feţe; **Gerovit** sau **Jarovit**, la Volgast şi Havelberg, zeu de asemenea al războiului; **Pripegala**, căruia i se ofereau capete de creştini; zeita **Siva**, în ţara Polabilor; zeul **Prove**, adorat într'o pădure de stejari aproape de Stargard, în ţara Vagrilor; zeul **Podaga**, la Plun, în aceeaşi regiune, **Porentius** etc.

S'a făcut mult caz în legătură cu un zeu rău, **Cernobog**, «zeul negru», căruia i-ar fi corespuns un zeu bun, **Belbog**, «zeul alb». S'a văzut aici o influenţă a dualismului religiei iraniene. De fapt, este o influenţă a religiei creştine şi nu e deloc sigur că la

37. S'a discutat mult asupra policefaliei zeilor slavi. Unii au văzut în aceasta o influenţă a cultelor orientale (C. Schuchardt), alţii au mers până la a nega orice existenţă de idoli cu mai multe feţe (Wienecke). Amănunte asupra acestei discuţii se găsesc la B.—O. Unbegaun, *op. cit.*, p. 423. De fapt, policefalia este rară în Europa. Se găseşte la Celţi o zei-tate cu trei capete, despre care am vorbit în lecţia respectivă, dar Slavii n'au avut relaţii strănse cu Celţii.

vechii Slavi ar fi existat un Cernobog și cu atât mai puțin un Belbog ³⁸).

d) **Zezii celorlalți Slavi.** Despre zeii speciali ai Slavilor din Sud și din Vest se știe mult mai puțin decât despre cei ai Slavilor din Est și din regiunea Balticeii. Acad. N. S. Derjavin crede că la Slavii sudici, zeul suprem al cerului purta numele **Bog**. Aceasta s'ar deduce din faptul că soarele se numește la ei Bojici, adică fiul lui Bog, fiul zeului suprem, Cerul ³⁹). Același autor afirmă că la Slavii apuseni — Cehi, Slovaci, Moravi — zeul soarelui era cunoscut sub numele de **Iasoni** (același cu **Neseni** sau **Hasoni**), și că la Sârbii luzacieni, zeitatea supremă purta numele **Prabog**, zeii de categoria a doua față de Probog fiind numiți **Priboghi** ⁴⁰). Alți învățați au căutat să regăsească la Polonezi și Cehi zeii din ciclul rus sau pe cei ai Slavilor dela Baltică, dar rezultatele cercetărilor lor sunt prea nesigure pentru a putea fi luate în seamă ⁴¹).

5. **DEMONII.** Slavii credeau într'o mulțime de divinități inferioare sau demoni, care și-ar avea sediul în casă, lângă vatră, sub prag, în păduri, în ape, prin grâne etc. Termenul general pentru numirea acestor ființe demonice este **besu**, termen care pare să fie foarte vechiu ⁴²). Termenii cei mai răspândiți pentru denumirea divinităților inferioare erau: **pereplutu**, **bereginja**, **rusalka** și **vila**.

Pereplutu va fi fost un zeu sau un demon inferior? Nu se știe sigur. Pare să fi fost un fel de Bacchus slav, zeu al beției și al dansului ⁴³). Este amintit într'o omilie, în care se spune că se bea în cinstea lui din cornuri și învărtindu-se.

Bereginja-le sunt socotite cel mai adesea ca demoni ai apelor. Etimologia cuvântului arată însă că este vorba mai de grabă de nimfe ale munților ⁴⁴). Ele ar fi în număr de trei sau nouă.

Rusalky-le sunt, după credința Slavilor, sufletele tinerelor

38. A. Brückner, *Mitologia Slava*, p. 17. Cf. A. Brückner, *Slaven und Litauer*, p. 511, și B.—O. Unbegaun, *op. cit.*, p. 420 și 422.

39. N. S. Derjavin, *op. cit.*, pp. 140.—141.

40. *Ibidem*, p. 142—143.

41. B.—O. Unbegaun, *op. cit.*, p. 424.

42. C. H. Meyer, *op. cit.*, p. 272.

43. V. Pisani, *op. cit.*, vol. I, p. 607.

44. *Ibidem*, p. 609.

fete moarte, care trăiesc în ape sau pe malurile apelor, jucându-se și dansând. Ele fac rău bărbaților. De aceea poporul caută să le îmbuneze prin mici sacrificii. Numele lor se leagă de vechile «sărbători ale rozelor», **rosalia**, **pascha rosarum** ⁴⁵). Aceste sărbători se celebrau vara, după anumite rituri dramatice, de tradiție bachică. Slavii au adoptat «sărbătoarea rozelor» spre sfârșitul epocii păgâne, dar **rusalky**-le trebuie să se fi altoit pe credințe mai vechi în spiritele apelor. Sub înrâurirea creștinismului, **rusalky**-le sunt socotite, în credințele poporului, ca provenind din sufletele copiilor morți nebotezați sau din cele ale fetelor înecate sau moarte de moarte violentă.

Vily-le sunt, după părerea lui L. Niederle, mai vechi decât **rusalky**-le. Ele sunt zeități ale aerului și ale munților. Ele vor fi fost numite astfel fiindcă le plăcea dansul ⁴⁶). În folclorul bulgar se întrebuintează pentru **vila** și numirile: **samovila**, **diva**, **samodiva** și **jude**. **Vily**-le sunt reprezentate ca fete tinere foarte frumoase și foarte primejdioase pentru dușmanii lor, dar favorabile prietenilor.

Slavii credeau de asemenea în genii sau spirite protectoare, care la origine erau spirite ale strămoșilor. Până astăzi cultul demonului domestic este viu în Balcani și mai ales în Rutenia Mare și în Bielorusia orientală, unde este numai **domowy** (intimul casei), **dziad** (moșul), **dziadek** (bunicul) sau, feminin, **baba** (bunica). Domovoii au diverse înfățișeri. Adesea este reprezentat sub forma de șarpe ce stă sub pragul casei sau sub vatră. El înmulțește bogăția casei, uneori chiar furând dela alții. Trebuie însă îngrijit, hrănit, încălzit etc ⁴⁷).

Din categoria spiritelor protectoare fac parte și spiritele numite **rojanice** sau **rojdenice**, «zeițe ale nașterii». Ele vizitează lehuzele și hotărăsc soarta noilor născuți. Ele pot fi comparate cu moirale grecești, cu parcele romane și cu nornele germanice. Lor li se aduceau sacrificii: pâine, miere, brânză, bulgăr (din grâu, seară, etc.). Tot ca sacrificiu se aduceau acestor spirite

45. L. Niederle, *op. cit.*, t. II, p. 132.

46. În slava comună, *viliti* înseamnă a se agita, a fugi nebunește, iar în vechea cehă, *vila* se traduce prin nebun. (L. Niederle, *op. cit.*, t. II, p. 134).

47. C. H. Meyer, *op. cit.*, p. 272—273.

protectoare primele fire de păr ale copilului, pentru ca ele să-i acorde o soartă bună ⁴⁸).

Lângă rojanice se menționează și un demon numit **Rod** (naștere), care probabil favoriza nașterile ușoare. Prof. Brückner traduce **rod** prin «neam» (Geschlecht), căci numai spiritele propriilor strămoși se întrupează din nou în noul născuți; de aici alegerea aceluiași nume pe care le-au purtat strămoșii ⁴⁹).

Pe lângă aceste divinități inferioare, Slavii credeau că mai sunt în natură foarte multe alte ființe misterioase, bărbați și femei sălbatece de tot felul, cu nume diferite, locuind în păduri, pe drumuri, în cereale, în ape, în vânt, în flăcări etc. și ieșind numai la o anumită oră a zilei, ca de pildă la amiază sau seara.

De asemenea, credința în vampiri pare să fie, după prof. J. Kostrzewski, foarte veche la Slavi. Cercetătorii socotesc că această credință s'a dezvoltat în Balcani, dar trebuie să se fi extins de vreme și în alte regiuni. Este probabil ca această credință în vampiri să fi luat naștere în urma vreunei molime în familie, care a făcut ca membrii familiei să moară unul după altul, lăsându-se impresia că sufletul primului mort se va fi făcut vampir, venind noaptea și sugând sângele celor rămași în viață ⁵⁰).

Cultul animalelor, al păsărilor, al arborilor, izvoarelor și lacurilor este de asemenea atestat la Slavi, ca o urmare a credinței lor că în toate acestea rezidă anumite spirite.

Am amintit mai sus cum, la Slavii baltici, zeii cei mai de

48. L. Niederle, *op. cit.*, t. II, p. 135.

49. A. Brückner, *Slaven und Lituaer*, p. 516.

50. După credința popoarelor slave, vampirii pot fi recunoscuți încă din viață, după unele semne ca: două rânduri de dinți, sprâncenele împreunate deasupra nasului, fața roșie etc. În mormânt, cadavrul vampirului se conservă bine, are buzele roșii și sânge pe buze. Mai de mult, dacă o persoană era bănuită de vampirism, i se desgrota cadavrul și, în cazul că se confirma bănuiala, după semnele obișnuite ale vampirismului, se căuta mijlocul de a-l face incapabil de a mai vătăma pe cineva. În acest scop, se întorcea cadavrul cu fața în jos, i se tăia capul și i se puneă între fluierile picioarelor sau sub picioare, i se înfigeau ghimpi sub limbă sau sub unghiile degetelor dela picioare etc. Cel mai adesea i se străpungea vampirului inima cu un bețișor de plop sau i se străpungea craniul cu un cuiu lung. Cercetările arheologice au dat la iveală schelete cu craniul străpuns de un cuiu; ceea ce dovedește că credința în vampiri este foarte veche (J. Kostrzewski, *op. cit.*, p. 424—425).

seamă aveau cai care le erau consacrați și care profetizau viitorul, printr'un procedeu despre care vom vorbi mai departe. Este foarte probabil ca vechii Slavi să fi avut și cultul lupului. După o foarte veche credință a Slavilor, unii oameni pot, prin anumite vrăji, să se transforme pentru un timp în lupi. Insuși Herodot spune că Neurii — probabil strămoșii Slavilor din Est — se schimbau odată pe an în lupi ⁵¹). Acești oameni transformați în lupi se numeau vârcolaci (**wilkolaki**).

Urme de cultul lupului pot fi descoperite la unele populații slave și mai ales la Bulgari, unde se serbează încă și astăzi «sărbătorile lupilor». În timpul acestor sărbători, care durează mai multe zile, este interzis a se executa anumite lucrări ⁵²).

Cultul ursului a lăsat de asemenea urme în Bielorusia și în Bulgaria. Tot în Bulgaria este atestat și cultul cerbului. În unele părți ale Poloniei s'au păstrat urmele unui cult al șerpilor și al năvăstuicilor, care erau crescute odinioară nu numai pentru a alunga șoarecii, ci și din pricina credințelor în legătură cu ele. Cocoșul și găina sunt și astăzi la popoarele slave în legătură cu unele superstiții ⁵³).

De altfel, credința în întruparea sufletelor morților în păsări face ca multe dintre acestea să fie socotite ca sfinte și să se bucure de o mare venerație în popor. La Polonezi fac parte din această categorie în deosebi rândunelele, berzele și ciocârlile. Aceste păsări sunt socotite ca vestitoare de fericire și nu trebuie omorâte. Și la noi în țară, dacă rândunelele sau berzele își fac cuib în ograda cuiva sunt socotite ca păzitoare de catastrofe.

Sufletele morților, ale celor păcătoși în deosebi, dar și ale celor fără păcat, se pot transforma, după credințele populare slave, chiar și într'un vierme, într'o muscă sau într'o viespe, într'un fluture de noapte, într'o broască sau într'o șopârlă ⁵⁴).

Adorarea arborilor este de asemenea atestată de izvoare. Arborii erau socotiți ca locuințe ale divinităților; în deosebi stejarul. Până nu de mult poporul polonez adresa rugăciuni enormului stejar din Bejsce (regiunea Kielce) pentru a scăpa de durerile de dinți, iar în împrejurimile localității Miedzyrzeczek (dis-

51. J. Kostrzewski, *op. cit.*, p. 418.

52. *Ibidem*, p. 420.

53. J. Kostrzewski, *op. cit.*, p. 420.

54. *Ibidem*, p. 419.

trictul Rodzyn) se adresau în același scop liliacului negru următoarele cuvinte: «Liliac sfânt, ia durerea mea îngrozitoare sub rădăcinile sănătoase ale piciorului tău»⁵⁵).

În fine, cultul izvoarelor este menționat pe seama Slavilor din Sud încă din sec. VI de către bizantinul Procopiu de Cezareea. Pentru sec. X avem mărturia lui Thietmar, care menționează un izvor sfânt — sau un lac — venerat de Slavii din Vest. Acest lac se colora în roșu la anumite epoci, lucru considerat de populația slavă din împrejurimi ca un semn de războiu. Tot Thietmar menționează un lac sfânt în regiunea Radgoszcz, la Redari. În vreme de primejdie, un puternic mistreț ieșea la suprafață din apele sale⁵⁶). Bine înțeles că și izvoarele și lacurile erau adorate pentru că erau considerate ca locașuri ale divinităților sau ale demonilor.

O supraviețuire a vechei adorări a apelor poate fi văzută în numirea de «lac sfânt», pe care o poartă numeroase lacuri, și în ofrandele ce se aduc apelor râurilor și fluviilor în timpul inundațiilor⁵⁷).

5. CULTUL. a) **Locurile de cult.** Zeii slavi erau adorați cel mai adesea în locuri descoperite, prin păduri sau pe înălțimi. Vor fi fost pe alocurea temple modeste, dar menționate sigur și cu amănunte sunt numai cele din regiunea Bálticej, ca de pildă acela al lui Svarcjcii la Retra sau al lui Svantovit la Arcona. Aceste temple erau așezate în interiorul unei cetăți fortificate, care era deșartă în timp de pace, dar dădea adăpost populației învecinate în timp de războiu⁵⁸). Micile temple din Stettin pare să fi servit în același timp și ca săli de adunare⁵⁹). Templele erau construite din lemn, cu pereții sculptați și decorați bogat cu picturi și ornamente metalice.

După relatările lui Saxo Grammaticus, templul lui Svantovit dela Arcona era foarte frumos. În mijlocul templului era

55. *Ibidem*, p. 418.

56. *Ibidem*, p. 416.

57. Nu are deci dreptate C. H. Meyer, când spune că «nicio urmă sigură a sfințeniei, atribuită apei, nu apare la primii Slavi, spre deosebire de Indieni, Perși, Greci și Germani». (*Op. cit.*, p. 274).

58. B.—O. Unbegaun, *op. cit.*, p. 415.

59. *Ibidem*, p. 416. Cf. V. Pisani, *op. cit.*, p. 613.

statuia zeului, mult mai înaltă decât statura obișnuită a unui om. Idolul avea patru capete. În mâna dreaptă ținea un corn de aur, pe care preotul îl umplea în fiecare an cu vin (probabil cu mied, hidromel, băutură din miere cu apă puse la fermentat) și după cum lichidul scădea mai mult sau mai puțin preotul prezicea abundența sau lipsa cerealelor în anul următor.

Idolii, care reprezentau diferitele zeități, erau de obicei de lemn, uneori de piatră și acoperiți cu plăci de aur și argint. Zeitățile de rang inferior, geniile, penanții aveau de asemenea mici statui așezate fie pe vatra caselor, fie în colțul cu fața spre cuptor; loc unde mai târziu vor fi așezate icoanele creștine ⁶⁰). Idolii Slavilor dela Baltică și dela Elba aveau dimensiuni impunătoare. Astfel Svantovitul dela Arcona avea cel puțin 8 metri, iar Rujevit dela Garz avea 3 metri. Acești idoli se caracterizează prin policefalia amintită mai sus, în legătură cu zeul Triglav. La Garz, o zeităte numită Porentius avea patru fețe (nu patru capete) și o a cincea față pe piept. Porevit avea cinci capete și Rujevit șapte fețe ⁶¹). «Svantovitul» găsit în albia unui râu din Galicia orientală constă dintr'o coloană pătrată din piatră de calcar, înaltă de 2,70 m. și terminându-se cu un cap cu patru fețe. Asupra acestui idol cercetătorii specialiști au discutat îndelung ⁶²).

b) **Sacrificiile.** Sacrificiul se numea la Slavi **treba** sau **jirtva**, iar locurile de sacrificiu se numeau **trebișcea** ⁶³). Sacrificiile aduse zeilor constau din vegetale, animale sau chiar oameni. Sacrificiile omenești sunt menționate în izvoare. De pildă, scriitorul Adam din Bremen istorisește cum a fost sacrificat chiar un episcop creștin, Jean din Mecklemburg. De obicei, persoanele care urma să fie sacrificate erau alese prin tragere la sorți. Zeului Svantovit dela Arcona i se sacrifica în fiecare an un creștin. Aceluiași zeu i se aducea ca sacrificiu, la marea sa sărbătoare anuală, o prăjitură preparată cu miere, rotundă și mare, aproape de înălțimea unui om. Preotul se ascundea la un moment dat după această prăjitură și striga: «Mă vedeți?» «Te vedem», i se răspundea. Adresându-se apoi zeului îl ruga ca

60. L. Niederle, *op. cit.*, t. II, p. 157.

61. B.—O. Unbegaun, *op. cit.*, p. 417.

62. L. Niederle, *op. cit.*, t. II, pp. 158 sq.

63. *Ibidem*, p. 160.

anul viitor să nu mai poată fi văzut, adică să fie anul atât de îmbelșugat, încât prăjitura să fie mult mai mare. Acest rit trebuie să fi fost foarte răspândit în țările slave, deoarece la Rușii Mici se păstrează și astăzi obiceiul ca, în ultima seară a anului, să se așeze prăjituri multe înaintea capului de familie, să se dea copiii afară și apoi, intrând, aceștia să întrebe: «Unde e tata»? — «Nu mă vedeți copii»? — «Nu, tată». — «Să dea Dumnezeu să fie totdeauna așa»⁶⁴). Ceva asemănător se obișnuiește în Herțegovina și la Huțuli.

Demonilor domestici li se aduceau de asemenea sacrificii,acompaniate de ofrande din pâine, brânză, miere, prăjituri, găini, ouă, usturoiu etc.

În timpul sacrificiului, preotul sau capul familiei invoca zeii ridicând mâinile în sus și spunând rugăciunea respectivă, numită în vechea rusă **molenie**, iar în cehă **modlitva**⁶⁵).

c) **Preoții**. Existența unei caste sacerdotale este atestată numai la Slavii baltici, unde erau adevărate colegii sacerdotale, având în fruntea lor un mare preot. În restul lumii slave, vor fi fost de asemenea preoți, ca și la celelalte popoare indoeuropene, dar cultul era împinut și de capul familiei sau al tribului. Este interesant de notat că preotul lui Svantovit dela Arcona purta barbă și păr lung, spre deosebire de concetățenii săi. De asemenea este interesantă apariția femeilor cu funcții rituale⁶⁶). Pe lângă împlinirea cultului, preoții aveau ca atribuție principală ghicirea viitorului și orânduirea practicilor magice.

d) **Mantica**. Personajul principal pentru ghicirea viitorului sau pentru interpretarea voinței zeilor era calul. Pe lângă principalele temple, ca cel al lui Svantovit dela Arcona, al lui Triglav dela Stettin, al lui Svarojici dela Radgost, erau oracole celebre, în care anumiți cai «sfinți», albi sau negri, împlineau funcția de profeți. Acești cai erau purtați de frâu de către preoți printre niște șiruri de lănci, pe care trebuiau să le sară. După cum calul sărea peste lănci cu piciorul drept sau cu cel stâng, oracolul era favorabil sau defavorabil. Dacă izbea lăncile cu piciorul, era semn rău.

Existau și alte sisteme pentru ghicit. Astfel, Saxo Gram-

64. L. Leger, *Lu mythologie slave*, pp. 81-82.

65. L. Niederle, *op. cit.*, t. II, p. 160.

66. V. Pisani, *op. cit.*, pp. 615-616.

maticus spune că la Arcona preoții aruncau trei tăblițe albe pe o parte și negre pe cealaltă și după cum cădeau cu partea albă sau neagră prevestirea era bună sau rea. Acest sistem de ghicit este de altfel atestat de Tacit pentru populația germanică din primul secol după Hristos. La fel și cel cu calul. Se dă însă ca specific slave auguriile scoase din formele splinei unui porc tăiat toamna sau înainte de Crăciun și după care s'ar cunoaște felul cum va trece iarna ⁶⁷).

Nu lipsea la vechii Slavi nici cercetarea sborului păsărilor, nici interpretarea foșnetului arborilor, nici ghicitul în palmă, nici aruncarea în apă a plumbului sau a cearei topite, pentru a interpreta formele curioase pe care le luau, etc. Toate acestea le-am mai întâlnit de altfel și la diferite alte popoare, la Greci, la Romani, la Celți, la Germani.

Mai interesante ni se par unele obiceiuri slave pe care nu le-am mai întâlnit la alte popoare. De pildă, în Polonia, fetele doritoare să afle cu cine și când se vor mărita, aveau grijă ca în ajunul Crăciunului sau al Anului Nou să cerceteze anumite găuri făcute în gheață pentru a descoperi trăsăturile viitorului lor bărbat, sau cufundau mâna în aceste găuri pentru a găsi vreun obiect după care să prevadă data măritişului sau meşteşugul viitorului lor bărbat ⁶⁸). Tot în Polonia se scot încă și astăzi prevestiri din mişcările unor coroane de flori (*wianki*) aruncate de fete în apă în ajunul sf. Ioan.

De sigur, la temelia tuturor acestor oracole, previziuni etc. stă credința în intervenția sufletelor morților sau a demonilor. De aceea practicile divinatorii erau efectuate cel mai adesea noaptea și la anumite epoci ale anului, la sf. Ioan sau la Crăciun, când se credea că sufletele dau târcoale cu diuumul în jurul caselor ⁶⁹). Pastoralele și omiliile episcopilor creștini de prin sec. XIV și XV tună și fulgeră împotriva practicelor divinatorii ale poporului, în care se pot ușor recunoaște rămășițele vechiului păgânism slav.

e) **Vrăjitoria.** Vrăjitorii și mai ales vrăjitoarele au avut o mare înrăurire asupra vieții individuale și colective a vechilor

67. J. Kostrzewski, *op. cit.*, p. 443.

68. *Ibidem*, pp. 443-444.

69. *Ibidem*, p. 444.

Slavi. În vrăjitori și în adepții lor a găsit creștinismul în lumea slavă pe cei mai aprigi adversari ai lor.

Numele dat vrăjitorilor în vechea rusă era **vluchvu**, iar vrăjitoria se numea **vluşba**. În general, vrăjitorii se numeau **volchvi**, dar aveau și numeroase alte numiri, după vrăjitoria pe care o practicau ⁷⁰).

Vrăjitoriile vor fi fost practicate și de preoți, dar existau și persoane anume care se ocupau cu astfel de lucruri. În Boemia de pildă și în Rusia vrăjitorii sunt menționați limpede de cronicari alături de preoți. În partea de Nord a Rusiei s'a resimțit adânc influența șamanismului finic.

Activitatea vrăjitorilor se extindea asupra întregii vieți omenești, dela naștere până la mormânt, și asupra naturii în general. Se practica atât magia albă, pretinsă binefăcătoare, cât și mai ales magia neagră, prin care se încerca a se cășuna tot felul de vătămări dușmanilor. Astfel, pentru vindecarea boalelor, Polanii credeau că este suficient ca cineva să treacă prin încrângătura unui arbore sănătos — cel mai adesea un stejar — pentru a se vindeca. Se credea deci că sănătatea arborelui trecea în persoana bolnavă. În vremea de secetă prelungită se aprindea un foc afară și se puneau să fiarbă apă într-o căldărușe pentru a provoca formarea norilor de ploaie cu ajutorul aburilor ieșiți din apă ⁷¹).

Practicile magice vătămătoare erau foarte numeroase, dar asemănătoare în majoritatea cazurilor cu acelea ale altor popoare pe care le-am studiat până acum. De aceea nu ne mai extindem asupra lor. Vom spune câteva cuvinte numai despre practicile magice și opreliștile care aveau ca scop să apere împotriva forțelor rele: vrăjitori, sufletele morților, demoni etc. De pildă, nu era voie să se sară peste un copil, pentru că acesta nu va mai crește, nici peste un cadavru, pentru că se transformă în vampir. Femeia însărcinată nu trebuia să mănânce carne de iepure, ca să nu fie copilul fricos etc ⁷²). Pentru a se înlătura înrăurirea vătămătoare a vreunor duhuri rele, se făcea zgomot sau se învârteau în mână obiecte ascuțite. În același scop se purtau amulete (talismane). Încă din primul secol după Hris-

70. L. Niederle, *op. cit.*, t. II, p. 161.

71. J. Kostrzewski, *op. cit.*, p. 445.

72. *Ibidem*, p. 446.

tos, Tacit afirmă că populația baltică purta amulete în formă de mistreț. Tot pentru a se feri de puterile vătămătoare se foloseau elemente corozive (substanțe care rod) sau arzătoare (foc, fum), cu gust acru sau miros pătrunzător (sare, usturoiu), trezind repulsia (escremente de animale sau de om), obiecte care împiedecă trecerea (cingători, lanțuri, coroane, inele), obiecte ce servesc a respinge (mături) etc. ⁷³). Și tot pentru a se feri de rău se trăgea jur împrejur de sine un cerc magic cu un cuțit, o săcure sau cu o făclie aprinsă ⁷⁴).

În sfârșit, un mare număr de practici magice aveau ca scop de a atâța dragostea cuiva sau de a stinge dragostea unei persoane pentru altă persoană. Între alte practici era și aceea ca fata care dorea să fie iubită de cineva să dea acestuia o prăjitură sau un măr pe care l-a purtat la subsuoară sau apă în care ea s'a spălat. Pentru a răci iubirea unei persoane pentru altă persoană se folosea **kozbk** sau **odolan** (odolean, **valeriana officinalis**) ⁷⁵).

Practicile vrăjitoarești au continuat de sigur și după creștinarea Slavilor, cronicarii vremii aducând numeroase mărturii în acest sens. În anul 1092, prințul Bretislav al II-lea a poruncit să fie expulzați din Boemia toți vrăjitorii, care, firește, au venit îndată după aceea înapoi.

f) **Sărbătorile**. Cultul păgân al Slavilor avea și unele sărbători închinată strămoșilor, dar cele mai multe dintre ele erau în legătură cu diversele epoci ale anului și cu muncile câmpului. Astfel, sărbătoarea principală a iernii era **kolenda**, când se mergea din casă în casă cu un manechin numit **kolenda**, pronunțându-se anumite formule și cântându-se cântecele respective. De fapt sunt vechile **calendae** romane, care se celebrau la începutul anului nou și care au pătruns și în lumea slavă înainte de primirea creștinismului, amestecându-se cu resturile unei sărbători indigene a solstițiului le iarnă. Același lucru se poate spune și despre sărbătoarea numită **kraciun**, care se găsește în întreaga lume slavă și este atestată în Rusia în sec. XII ⁷⁶).

73. *Ibidem*, p. 447.

74. *Ibidem*, p. 448.

75. *Ibidem*, p. 449.

76. L. Niederle socotește cuvântul *kraciun* ca fiind de origine romană și provenind din latinescul *creatio*, în sensul de «Naștere» (*op. cit.*,

Sărbătoarea principală de primăvară era consacrată sufletelor morților și era celebrată la 21 Martie. După creștinarea Slavilor, această sărbătoare a dispărut, pomenirea morților alăturându-se sărbătorii creștine a Învierii ⁷⁷). Din vechile rituri a rămas obiceiul ca în Joia Sfântă să se aprindă focuri pentru încălzirea sufletelor și să se pregătească băi pentru sufletele celor decedați.

Printre sărbătorile de primăvară era și «ducerea morții», numită **Marena**. În primele zile ale primăverii se făcea din paie un manechin (înlocuit uneori cu un arbust), care era transportat cu cântece până la râul cel mai apropiat și aruncat în râu. Această sărbătoare, foarte răspândită în lumea slavă, era de sigur în legătură cu sfârșitul iernii și venirea primăverii. Este un rest de sacrificiu adus apelor primăverii scăpate din închisoarea lor de gheață. Manechinul numit marena trebuie să fi fost la origine o adevărată victimă omenească ⁷⁸).

Cele mai multe sărbători ale anului erau legate însă de solstițiul de vară. Aceste sărbători erau pline de veselie și dansuri. Se sărea peste foc, probabil în scop de purificare, se cercetau oracolele sau se sărbătorea moartea și înmormântarea simbolică a unui manechin numit în diferite feluri după regiuni: **kupalo** în Rusia, **sobotka** în Polonia, **kupadlo** în Boemia și Slovacia, **kres** la Sloveni, etc. La Bulgari, manechinul era numit **kalojan**, **skalojan** sau **german** ⁷⁹).

Inrudite cu sărbătorile lui **kupalo** sunt «sărbătorile rozelor» sau **rusalii**, sărbători de origine romană altoite probabil pe vreun rit indigen. În lumea slavă ele poartă numirile: **rusalii**, **risale**, **rusalje**, **rusalda** etc. Ceremoniile care se desfășurau cu acest prilej erau următoarele: se conducea prin sat o fată îmbrăcată frumos, vie sau ca efigie, și se ducea un manechin reprezentând un animal. Cortegiul era acompaniat de cuvântări, cântece,

p. 165). Poate că este mai îndreptățită exegeza lui A. Brückner, care deduce cuvântul *kracium* din *kroczyc* (a înainta, a merge). În felul acesta, cuvântul *kracium* poate fi pus în legătură cu expresia *na kurzykrok* (de un pas de găină), care ar însemna că ziua se mărește începând din acea zi cu un «pas de găină». J. Kostrzewski adoptă acest fel de a vedea (*op. cit.*, p. 623).

77. J. Kostrzewski, *op. cit.*, p. 440.

78. L. Niederle, *op. cit.*, t. II, p. 165.

79. L. Niederle, *op. cit.*, t. II, p. 166.

dansuri și lupte fictive. Încă din secolele XI și XII Biserica a luptat, fără succes însă, împotriva acestor reprezentații excentrice⁸⁰).

Sărbătorile de sfârșitul verii și de toamnă erau consacrate străngerii recoltăi și sfârșitului lucrărilor agricole. Dintre acestea face parte sărbătoarea în cinstea zeului Svantovit, descrisă cu amănunțime de Saxo Grammaticus. Cu acest prilej, preotul lui Svantovit, după ce aducea zeului numeroase sacrificii și trecea pe la gura idolului jertfele, ca și când ar fi mâncat din ele, prevestea cum va fi anul următor, după cantitatea de lichid rămasă în cornul din mâna idolului dela sărbătoarea din anul precedent.

6. OBICEIURI LA NAȘTERE, CĂSĂTORIE ȘI MOARTE⁸¹). La naștere, Slavii împlineau un anumit ritual, care consta în primul rând din primirea solemnă a copilului în cercul familiei. Copilul era așezat pe pământ, fie pe prag, fie pe vatra casei, apoi plimbet în jurul camerei. Urma prima baie, în care se aruncau grăunțe, chimion, sare, bani, etc. În această împrejurare, nașii aveau un rol foarte important. La o vârstă, care varia la diferitele triburi, se făcea «tunderea» copilului de sex masculin, în cadrul unei sărbători de familie. Cu acest prilej, tatăl, o rudă sau un musafir de vază tăia câteva smocuri de păr de pe capul copilului. Aceasta însemna trecerea copilului din grija mamei în aceea a tatălui, care trebuia să-l deprindă de acum înainte cu ocupațiile bărbătești.

La Căsătorie, între alte obiceiuri, era acela de a se pune mâna miresei în aceea a mirelui și apoi se schimbau cadouri, care constau dintr'un măr, simbol al fecundității, un cocoș, o găină neagră, etc. La casa mirelui, mireasa era primită cu pâine și miere și se aruncau pe ea pumni cu grăunțe, cereale, mac, mazăre și alte produse ale pământului, ca semn de fecunditate și prosperitate. Mireasa era pusă de asemenea să înconjoare de trei ori vatra, salutând zeii prin înclinări sau oferindu-le sacrificii. Mirele și mireasa se așezau apoi pe o piele de vită, în chip de covor, și se distribuia nuntașilor prăjitura de nuntă **kravaj**, cu care prilej pare să se fi făcut și anumite rugăciuni. După

80. *Ibidem*, p. 167.

81. *Ibidem*, pp. 8—59.

unele mărturii din sec. XI al erei noastre, ceremonia nupțială comporta la Slavi o întreagă serie de rituri și cântece păgâne, care se desfășurau în sunete de fluier și tobe. După noaptea nunții invitații însoțeau cu veselie pe noii căsătoriți care mergeau să se purifice cu apă sau poate cu foc.

Moartea. Slavii incinerau morții. Mai târziu, sub înrâuriri străine, mai ales sub înrâurirea creștinismului, au început să îngroape morții în pământ. Totuși incinerarea a persistat pe alocurea până în sec. XIII.

Printre obiceiurile de înmormântare era și acela ca, după ce cadavrul era ridicat, să nu se iasă pe ușe, ci printr'o deschizătură special făcută în zid, pentru a împiedeca astfel sufletul mortului să înnemerească intrarea în casă. Mortul era dus cu plânsete și cântece la locul special consacrat incinerării sau la un mormânt pregătit separat. Acolo se înălța un rug pe care mortul era pus uneori direct, alteori pe o scândură sau pe o barcă, îmbrăcat în hainele pe care le purtase când era viu și cu armele sale. Rudele puneau apoi foc rugului. În aceeași zi sau a doua zi se aduna cenușa, se strângeau resturile de oase calcinate, armele și bijuteriile mortului. Cenușa era pusă grămadă sau turnată într'o urnă, care se acoperea cu pământ sau se punea sub un tumul, pe o piatră sau pe un par, după obiceiul fiecărei regiuni. Lângă urnă se puneau daruri, care trebuiau să servească mortului în viața cealaltă. Dacă mortul era îngropat fără să fi fost ars, cadavrul era de asemenea pus sub un tumul, cu daruri, și se dădea foc îndată unui rug de sacrificiu, lângă care avea loc primul ospăț funerar.

În timpul ridicării mortului de acasă și pe tot drumul până la cimitir, rudele defunctului aduceau laude acestuia, iar femeile îl jeleau, zgâriindu-și adesea fața cu unghiile, strivindu-și corpul și tăindu-și părul. Jelirea morților era mai degrabă un rit obligatoriu decât expresia durerii.

Ceremonialul funerar se încununa prin moartea voluntară a văduvei sau, în unele cazuri, prin omorîrea acesteia și a servitorilor defunctului. Femeia, fie că se prezenta de bună voie ca să fie omorâtă, fie că era constrânsă în baza obiceiului, era îmbătată până își pierde toată puterea înainte de a fi pusă pe rug, ca să nu opună rezistență în timpul arderii. Se obișnuia ca, la moartea unui tânăr, să se sacrifice o fată, logodnica mai ales,

pentru a-i da acestuia în viața cealaltă soția, care n'a avut-o în viața aceasta. Uneori era sacrificat și medicul, pentru ca să îngrijească și în lumea cealaltă pe cel mort.

Sub înrâurirea Greco-Romanilor, Slavii obișnuiau să pună și ei un ban lângă mort pentru călătoria de dincolo de mormânt. Pe alocurea, morții erau înmormântați pe o sanie sau duși la cimitir pe o sanie trasă de boi, indiferent de sezon. Oamenii care își simțeau moartea apropiindu-se, își construiau încă în viață fiind câte o sanie pentru înmormântare. De unde expresia «a fi pe sanie», adică a fi pe ducă, pe moarte.

O parte interesantă a înmormântării consta din așa numita **tryzna** și ospățul ce o însoțea. Tryzna pare să fi fost o serbare cu caracter dramatic, al cărui episod central îl forma un simulacru de luptă, cu zângănit de arme, cu strigăte și cântece de războiu. Scopul acestor jocuri solemne pare să fi fost acela de a alunga spiritele rele sau poate «pentru a mângâia sufletele», cum spune cronicarul ceh Cosmas ⁸²).

După Tryzna urma ospățul funerar, numit **piru**, la care erau invitate și sufletele strămoșilor, cărora apoi, după ospăț, li se mulțumea că au venit și au mâncat. La ospețele funerare se bea mied (hydromel).

Locul unde se credea că morții merg ca să trăiască o nouă viață este desemnat în limbile slave prin cuvântul **nav**, probabil din rădăcina **ny**, care înseamnă «oboseală». Obosiții vieții ar merge în acel loc ⁸³).

Pentru cinstirea morților erau zile anumite peste an, între care în deosebi **rusalii-le** și **radunica**. În Polonia a durat până pe la mijlocul sec. XV obiceiul de a se aprinde, în epoca actuală Joi Sfinte, focuri din crăci uscate sau din paie, la răspântiile de drumuri, pentru a încălzi sufletele morților. Aceste focuri se numeau **grunadki**. Lampionii aprinși pe morminte în ajunul zilei morților reprezintă desigur o ultimă rămășiță a acestui obicei ⁸⁴).

7. CONCLUZII ȘI STUDIU COMPARATIV. Lipsa totală a documentelor scrise, proprii ale păgânismului slav, și insuficiența izvoarelor pe care le-am menționat la începutul acestei

82. J. Kostrzewski, *op. cit.*, p. 411.

83. L. Leger, *Les anciennes civilisations slaves*, pp. 94-95.

84. J. Kostrzewski, *op. cit.*, p. 412.

expuneri ,au dat prilej cercetătorilor să facă multe greșeli și i-au silit să folosească în mod excesiv bogatul folclor al popoarelor slave. Așa s'a făcut că până nu de mult exista un întreg panteon slav ieșit în mare parte din fantezia unor cronicari creștini de prin sec. XV. Critica serioasă mai nouă a curățat însă tărâmul religiei slave de ipotezele hazardate din trecut și a alungat din Olimpul slav zeitățile intruse.

Intre altele, s'a adus lumină în problema mult desbătută a existenței unui «zeu suprem» al Slavilor, despre care vorbește Procopiu de Cezareea, și în aceea a unei înrudiri între zeii slavi, întocmai ca între cei ai Grecilor, despre care vorbește Helmold. Cercetările mai noi au dus la încheierea că «orice concepție despre un zeu suprem, precum și orice idee de rudenie între zei, era străină adevăratei religii a vechilor Slavi» ⁸⁵).

De asemenea s'a lămurit că ,deși cultul animalelor este atestat la vechii Slavi — unele triburi purtând chiar nume de animale: «Lupi», «Corbi», etc. — totemismul este absent în viața acestora ⁸⁶).

Ca privire de ansamblu asupra religiei Slavilor, în comparație cu alte religii, cercetătorii au fost isbiți de lipsa unei mitologii propriu zise și a unei concepții cosmologice în această religie. Desigur, nu credem ca popoarele slave să nu fi avut în credințele lor o cât de rudimentară concepție cosmologică, dar din moment ce izvoarele pe care le avem n'o menționează sub nicio formă, nu avem dreptul s'o inventăm sau s'o scoatem cu orice preț din actualul folclor al popoarelor slave.

De asemenea cercetătorii au fost isbiți de caracterul, am putea spune, exclusiv uranian al zeilor slavi. Numai printr'o exegeză forțată a ajuns A. Brückner să facă din Veles-Volos un zeu htonian, subpământean. În legătură cu aceasta, este de remarcat lipsa aproape totală a divinităților feminine din panteonul slav. Obișnuitul contrast: cer-pământ, pe care îl întâlnim în alte religii, reprezentat prin divinitatea masculină (cerul), și cea feminină (pământul), lipsește în religia Slavilor. Și n'am putea spune, împreună cu A. Brückner, că aceasta ar proveni din faptul că la Slavi femeia «nu joacă niciun rol» ⁸⁷), căci alți cercetători

85. B.--O. Unbegaun, *op. cit.*, p. 423.

86. L. Niederle, *op. cit.*, t. II, p. 135.

87. A. Brückner, *Slaven und Litauer*, p. 516.

au ajuns la convingerea contrarie. Louis Leger, de pildă, spune că la Slavi femeile se bucurau de un respect deosebit și că unele femei au jucat un rol considerabil în viața publică a Slavilor ⁸⁸).

Cercetătorii religiei Slavilor scot în evidență și transformările prin care a trecut această religie într'un interval de aproximativ 2500 ani. Dacă la început predomina cultul arborilor, animalelor, izvoarelor și demonilor în general, mai târziu se impun anumite zeități, care de asemenea, pe alocurea, își schimbă cu vremea caracterul, datorită împrejurărilor. Astfel zeii Slavilor dela Elba și Oder, care până pe la anul 1000 al erei noastre erau, în majoritatea cazurilor, zei solari, zei pașnici, ca toți zeii slavi, devin dela această dată înainte zei ai războiului și apărători ai triburilor. De acum înainte idoli lor sunt înfățișați ca luptători, înarmați, și chiar numirile zeilor se schimbă, trădând un caracter războinic. Acest fapt trebuie pus în legătură cu luptele Slavilor dela Elba și Oder pentru apărarea libertății și a existenței, dar și cu înrăurirea ce se va fi exercitat asupra lor din partea zeităților nordice, al căror caracter era exclusiv războinic, cum am văzut când am tratat religia vechilor Germani.

În fine, o altă caracteristică a religiei Slavilor, pe care o scot în evidență cercetătorii, este absența unei zeități cu atribute morale, o zeităte gardiană a dreptului și a moralității. În general, de altfel, zeii Slavilor nu aveau atribute prea bine precizate. Erau divinități generale, nespecializate, care interveneau în toate domeniile vieții, în toate împrejurările ⁸⁹). Totuși ei nu luau parte la întreg sbuciumul sufletesc al adoratorilor lor. Raporturile dintre zei și credincioși se mărgineau la un schimb interesat, grosolan (*do ut des*). Zeul promitea, prin preoții săi, să fecundeze natura, să facă să germineze și să crească plantele, să se înmulțească animalele, să ducă la biruință armatele, etc., în schimb trebuia să i se aducă jertfe. La atât se mărginea contactul omului cu divinitatea. Nici vorbă de o legătură intimă, de un raport filial, de o comuniune prin iubire, ca în creștinism. Rugăciunea însăși nu exista independentă de jertfă. De aceea creștinarea Slavilor nu a întâmpinat o rezistență deosebită din partea unor astfel de adoratori, care nu se simțeau prea legați de zeii lor. Rezistența a fost îndârjită numai acolo

88. L. Leger, *Les anciennes civilisations slaves*, p. 75.

89. B.—O. Unbegaun, *op. cit.*, p. 414.

unde încreștinarea Slaviilor însemna în același timp și înrobirea lor, cum a fost cazul pentru cei dela Elba și Oder⁹⁰).

Mai strâns legate au fost popoarele slave de credințele lor în demoni și de numeroasele practici vrăjitoarești, pe care clerul ortodox le-a combătut adesea fără succes, încât acestea dăinuiesc pe alocurea încă și astăzi, după o mie și mai bine de ani dela creștinarea Slaviilor.

Persistența credințelor și practicilor vrăjitoarești ale vechilor Slavi și asemănarea acestora cu unele credințe și practici superstițioase ale poporului român actualizează marea problemă a înrâurilor exercitate de credințele și practicile religioase și superstițioase ale popoarelor între ele; problemă care trebuie abordată cu toată seriozitatea în cadrul cercetărilor asupra relațiilor economice, politice și culturale dintre poporul român și popoarele slave.

Investigațiile de felul acesta ar da la iveală în același timp și fondul păgân al nenumăratelor credințe superstițioase, care terorizează încă și astăzi sufletele oamenilor simpli, împiedecând progresul în general și încreștinarea reală și profundă a popoarelor⁹¹).

90. A. Brückner, *Slaven un Litauer*, p. 521.

91. Vezi: Pr. Prof. Petru Rezuș, *Religia Slaviilor*, în «Studii Teologice», anul II, Nr. 1-2, p. 110.